

บทที่ 5

บทบาทสามัญชน และผลของการขยายตัวทางเศรษฐกิจในยุคทอง ที่มีต่อสังคม-วัฒนธรรมล้านนา (คริสต์ศตวรรษที่ 14-16)

ความเคลื่อนไหวภายในระบบเศรษฐกิจของล้านนา ที่มีลักษณะการขยายตัวมากขึ้น อันเกิดจากปัจจัยและกลไกหลักภายใน โดยเฉพาะทางด้านสังคมวัฒนธรรม ที่ทำให้เกิดการตอบสนองต่อเงื่อนไขปัจจัยทางเศรษฐกิจในระดับภูมิภาค ได้ส่งผลอย่างไพศาลต่อโฉมหน้าของอาณาจักรล้านนาสมัยราชวงศ์มังราย ระหว่างคริสต์ศตวรรษที่ 14-16 และเนื่องจากเห็นได้ว่า แท้จริงแล้วระบบเศรษฐกิจนั้น “ยึดโยง” หรือ “ฝัง” (Embedded) อยู่กับสถาบันทางสังคม จึงเป็นไปได้ที่ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจที่เกิดขึ้นอย่างเห็นได้ชัดนี้จะไม่เกี่ยวข้องกับสังคม ดังนั้น นอกจากเงื่อนไขทางด้านสังคม-วัฒนธรรม จะส่งผลกระทบต่อภาวะเศรษฐกิจภายในของล้านนา ดังที่ได้กล่าวไปแล้ว ภาวะความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจที่เกิดขึ้นต่อมา ก็ได้กลับไปสะท้อนผลกระทบต่อความเปลี่ยนแปลงทางสังคม-วัฒนธรรม และการเมืองภายในของอาณาจักรล้านนา ในช่วงเวลาของ “ยุคทอง” อีกด้วย

บทนี้ เป็นการพิจารณาใน 3 ประเด็นหลัก เกี่ยวกับผลกระทบของระบบเศรษฐกิจในยุคทองที่ส่งผลต่อความเปลี่ยนแปลงอันละเอียดอ่อนภายใน โครงสร้างทางสังคม-การเมือง และวัฒนธรรมภายในของอาณาจักรล้านนา ประเด็นแรก ผลกระทบที่มีต่อสามัญชนและ โครงสร้างทางสังคม กล่าวคือการที่บทบาทและฐานะของกลุ่มคนในสังคม โดยเฉพาะ “สามัญชน” ที่เกี่ยวข้องกับ “การบริโภคทางสังคม” มีโอกาสเติบโตขึ้น และได้กลายเป็นส่วนหนึ่งของ “วงจรการบริโภคทางสังคม” เช่นกัน ส่งผลให้เกิดความเปลี่ยนแปลงอันละเอียดอ่อน ขึ้นภายใน โครงสร้างทางสังคมของล้านนา ประเด็นที่สอง ผลกระทบที่มีต่อรัฐและการเมือง ในลักษณะที่ทำให้เกิดการขยายตัวของชุมชนเมืองและประชากรซึ่งเป็นกำลังสำคัญของรัฐ นำไปสู่ความสำเร็จในการขยายอำนาจรัฐ และในประเด็นสุดท้าย คือผลกระทบในทางวัฒนธรรม ได้แก่ด้านศาสนาที่เกิดภาวะ “ตื่นตัว” อย่างที่สุด นำไปสู่ยุคสมัยแห่งยุคทองในการสร้างสรรค์งานวรรณกรรมบาลี ตลอดจนให้กำเนิด “หน่ออ่อน” ของ “วรรณกรรมเพื่อความบันเทิง” ที่กลับไปสะท้อน “บทบาทใหม่” ของสามัญชนที่เกิดขึ้นในยุคนี้ด้วย

5.1 บทบาทสามัญชนและความเปลี่ยนแปลงอันละเอียดอ่อนภายในโครงสร้างสังคมล้านนา

ระบบเศรษฐกิจแบบพอเพียง (Sufficiency Economy) ซึ่งถูกนำมาใช้อธิบายยุคศักดินานั้น ดูเหมือนว่าได้แยกหน่วยเศรษฐกิจต่าง ๆ ออกจากกัน เช่นการแยกพื้นที่เมืองออกจากชนบท แยกรัฐและชนชั้นสูงออกจากไพร่ทาส แยกตลาดการค้าและการบริโภค ออกจากการผลิต จึงทำให้มองเห็นการดำรงอยู่ของหน่วยเศรษฐกิจต่าง ๆ อย่างโดดเดี่ยวไม่สัมพันธ์กัน และไม่เห็นความเชื่อมโยงภายในระบบเศรษฐกิจนั้น อีกทั้งทำให้ละเลยต่อความเปลี่ยนแปลงอันละเอียดอ่อน ตลอดจนบทบาทของชนตัวเล็กตัวน้อยที่มีต่อความเคลื่อนไหวในประวัติศาสตร์ยุคโบราณ ไปอย่างน่าเสียดาย

ขณะที่จากการศึกษานี้ พบว่าระบบเศรษฐกิจในยุคทองของล้านนาเป็นระบบที่กลไกทางสังคม-วัฒนธรรม ดึงดูดให้ผู้คนในหลาย ๆ ส่วนของสังคมเข้ามาสัมพันธ์กัน และมีส่วนขับเคลื่อนเศรษฐกิจร่วมกัน จนกระทั่งตอบสนองเงื่อนไขระดับภูมิภาค นำไปสู่ภาวะรุ่งเรืองทางเศรษฐกิจในภาพรวม และทำให้กลุ่มคนต่าง ๆ ที่เข้ามาเกี่ยวข้องเติบโตขึ้นด้วย แม้จะถูกกำกับด้วยโครงสร้างสังคมจารีตศักดินาที่มีการจัดลำดับชั้นผู้คนและปัจจัยการผลิตต่าง ๆ ถูกผูกขาดโดยชนชั้นนำก็ตาม แต่หากพิจารณาเศรษฐกิจในด้านต่าง ๆ ของล้านนาทั้งระบบ จะเห็นได้ว่า นอกจากรัฐและชนชั้นสูงแล้ว ภายใต้กระบวนการทางสังคม-วัฒนธรรม ได้มีกลุ่มคนสามัญชนส่วนหนึ่งที่เข้าไปมีส่วนในการขับเคลื่อนเศรษฐกิจโดยตรง และในภาวะที่หน่ออ่อนของ เศรษฐกิจเงินตรา และเศรษฐกิจแบบตลาด เริ่มก่อตัวขึ้น คนกลุ่มนี้ได้กลายเป็นผู้ที่มีบทบาทโดดเด่นยิ่งกว่ายุคสมัยใด ๆ

5.1.1 บทบาททางเศรษฐกิจของสามัญชนที่เกี่ยวข้องกับกิจกรรมการบริโภค

การบริโภคทางสังคมผ่านการทำบุญอุทิศเพื่อพุทธศาสนา และการบริโภคสินค้าแสดงสถานภาพทางสังคมในล้านนา ทำให้เกิดการใช้จ่ายเงินในระบบเศรษฐกิจ โดยเฉพาะในหมู่ชนชั้นสูง ซึ่งสามารถสะสมความมั่งคั่งจากช่องทางในการที่การค้าระดับรัฐขยายตัวอย่างต่อเนื่อง ระหว่างคริสต์ศตวรรษที่ 14-16 ในการใช้จ่ายดังกล่าวได้ทำให้เกิดการกระจายความมั่งคั่งไปสู่กลุ่มสามัญชนที่เกี่ยวข้องกับกิจกรรมการบริโภคทางสังคม แบ่งเป็นกลุ่มหลัก ๆ ได้อย่างน้อยสามกลุ่ม ได้แก่ กลุ่มผู้ทำการค้า (พ่อค้า-แม่ขาย) กลุ่มผู้ทำงานหัตถกรรม (ช่างฝีมือ) และกลุ่มคนในศาสนจักร หรือสถาบันสงฆ์ (ข้าพระ นายวัด ชุมชนสังกัดวัด) กลุ่มคนเหล่านี้เป็นกลุ่มผู้ได้รับผลประโยชน์จากการใช้จ่ายในกิจกรรมการบริโภคทางสังคมโดยตรง ทำให้มีโอกาสสะสมความมั่งคั่งได้ในระดับหนึ่ง และในที่สุดได้เข้าเป็นส่วนหนึ่งของวงจรบริโภคทางสังคมด้วยเช่นกัน

1) กลุ่มผู้ทำการค้า (พ่อค้า-แม่ขาย) : กลุ่มผู้ทำการค้า หรือที่เรียกทั่วไปว่า “พ่อค้า-แม่ขาย” นับเป็นกลไกสำคัญในระบบเศรษฐกิจล้านนา โดยตลอดแต่กลับถูกละเลยและเป็นที่กล่าวถึงน้อยมาก แม้ตามธรรมเนียม รัฐจะต้องการให้ไพร่ส่วนใหญ่ทำการเพาะปลูกอย่างเต็มที่ ดังธรรมเนียมจารีตประการหนึ่งระบุว่า ผู้ใดอยากจะเป็น “พ่อค้า” ควรให้เป็น “พอนา” (คือผู้ทำการเพาะปลูก) เสียก่อน¹ สะท้อนว่าในเบื้องต้นรัฐต้องการให้ไพร่ส่วนใหญ่ทำการเพาะปลูกตามลักษณะพื้นฐานของ “สังคมชวานา”² เพื่อประกันว่าผู้คนจะมีข้าวพอกินและรัฐจะมีเสบียงสนับสนุน ในยามเกิดภัยพิบัติหรือในยามสงคราม

แต่ในทางกลับกัน จารีตดังกล่าวก็สะท้อนเช่นกันว่า มีผู้คนจำนวนมากต้องการทำการค้า เนื่องจากการค้าเป็นที่มาของความมั่งคั่งยิ่งกว่าเกษตรกรรม อีกทั้งกิจกรรม “การค้า” แท้จริงแล้ว นับได้ว่าเป็นกิจกรรมที่สำคัญต่อ “ความมั่นคงทางเศรษฐกิจ” ของอาณาจักรล้านนา รองจากการผลิตในทางเกษตรกรรม กล่าวคือเป็นที่ทราบกันดีว่าดินแดนล้านนาเป็นรัฐในหุบเขา มีขนาดพื้นที่เพาะปลูกอุดมสมบูรณ์ที่ค่อนข้างจำกัด จึงไม่สามารถเพาะปลูกข้าวได้เพียงพอสำหรับบริโภคได้ตลอดทุกปีในทุกพื้นที่ ประกอบกับทรัพยากรที่แตกต่างกันในแต่ละพื้นที่ เช่นเกลือสินเธาว์ซึ่งมีเฉพาะในเขตน่านและเขตรัฐไทลื้อ หรือเกลือทะเลซึ่งต้องนำเข้าจากรัฐทางใต้ เป็นต้น ทำให้ในด้านหนึ่ง “การค้า” กลับเป็นสิ่งประกันว่าข้าวและทรัพยากรสำคัญอื่นจะถูกกระจายไปยังพื้นที่ที่ขาดแคลนภายในพระราชอาณาจักรได้อย่างทั่วถึง อีกด้วย

นอกจากนี้ พิจารณาพบว่ารัฐล้านนาไม่เคยคิดกันในการที่ไพร่จะทำการค้า ทั้งยังส่งเสริมการค้าด้วยกฎหมายจารีตที่ตราขึ้นเพื่อประกันการถือครองทรัพย์สินระดับหนึ่งของไพร่ ตลอดจนอำนาจและคุ้มครองการค้าทั้งทางบกทางน้ำ³ แม้แต่ “ริตคลองท้าวพระญา” ก็ยังย้ำเตือนว่า “...ไพร่ฟ้าข้าไทยหือไทยอยู่ทางค้าขาย...”⁴ หมายถึงผู้ปกครองควรสนับสนุนให้ไพร่สามารถทำการค้าได้โดยสะดวก เนื่องจาก “การค้า” ไม่ว่าจะดำเนินการโดยรัฐหรือเอกชนนับเป็นที่มาซึ่งความมั่งคั่งของรัฐทั้งสิ้น เพราะรัฐสามารถแสวงหาสินค้าที่หลากหลายสำหรับใช้ในการค้าของรัฐผ่านการกระตุ้นความคึกคัก

¹ อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว, ไพโรด เลิศพิริยกุล, และ วิศิษฐ์ ดีบคำดา. (ปริวรรต). (2524). *สมุดตราฯ ประเพณี 6 ประการ*. เชียงใหม่ : ศูนย์ส่งเสริมและศึกษาวัฒนธรรมล้านนาไทย วิทยาลัยครูเชียงใหม่, 9.

² “สังคมชวานา” หมายถึง สังคมที่ผู้คนส่วนใหญ่ในโครงสร้างสังคมนั้น ๆ มีความเกี่ยวข้องกับการทำนาเป็นพื้นฐาน ไม่ว่าจะเป็ไพร่ ทาส หรือชนชั้นสูง เป็นที่ยอมรับโดยทั่วไปว่าสังคมล้านนาในยุคจารีต มีลักษณะพื้นฐานเป็นสังคมชวานา ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน สวัสดิ์ อ่องสกุล. (2558). *ประวัติศาสตร์ล้านนา*. กรุงเทพฯ: อมรินทร์, 211.

³ พิธิณย์ ไชยแสงสุขกุล, และ อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว. (2532). *วิจัยพื้นฐานเรื่อง กฎหมายล้านนาโบราณ วิเคราะห์ระบบโครงสร้างและเนื้อหาของบัญญัติที่จารในใบลาน ภาคงานการวิจัยที่ 2 เล่มที่ 1*, 43-44, 176-178.

⁴ อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว. (ปริวรรต). (2526). *มั่งรายธรรมศาสตร์ คดีโลกคิธรรม*. เชียงใหม่: ม.ป.พ., 34.

ของตลาดการค้า ซึ่งยังมีมากเท่าใดก็จะทำให้สินค้าไหลเวียนผ่านตลาดมากขึ้นเท่านั้น และโดยเฉพาะอย่างยิ่งคือ ทำให้รัฐสามารถเก็บเกี่ยวผลประโยชน์ในรูปของ “เงินตรา” ได้โดยตรง

ในช่วงยุคทองของล้านนา การค้าที่เติบโตขึ้นอย่างมากนั้น ต้องอาศัยกลุ่มคนที่ทำหน้าที่เกี่ยวข้องกับกิจกรรมการค้าอย่างสูง มีหลักฐานว่าอย่างน้อยนับแต่รัชกาลพระญาแสนพู ราวคริสต์ศตวรรษที่ 14 เป็นต้นมา ก็มีจารีตในการเก็บ “ช่วยเงินตรา” จากพ่อค้าอย่างแน่นอนแล้ว ดังจารีตการกำหนดผลประโยชน์แก่วัดป่าสักในเมืองเชียงแสนที่ระบุว่าพ่อค้าที่เข้ามาตั้งของค้าขายในเขตวัด หากเป็นพ่อค้าเกวียนให้เสียส่วย 200 เบี้ย ต่อเกวียน 1 เล่ม พ่อค้าวัวต่าง ให้เสียส่วย 30 เบี้ยต่อวัวต่าง 1 ตัว และ พ่อค้าหาบ ให้เสียส่วย 15 เบี้ยต่อแรงงานหาบ 1 คน⁵ ซึ่งนับเป็นอัตราส่วยขั้นต่ำ จารีตดังกล่าวคงเทียบได้กับวิธีที่รัฐใช้กำหนดในการเก็บผลประโยชน์ในกรณีของพ่อค้าที่เข้ามาตั้งของค้าขายใน “กาด” ของแต่ละเมืองด้วย ซึ่งแสดงให้เห็นว่าคงมีผู้ประกอบการค้าอยู่ไม่น้อยและ กิจกรรมการค้าเป็นที่มาซึ่งผลประโยชน์สำคัญอีกทางนอกเหนือจากส่วยผลผลิตและส่วยแรงงาน

สำหรับการค้าระดับรัฐได้กล่าวไปแล้วว่าอยู่ในมือของขุนนางหลายฝ่ายที่เกี่ยวข้อง โดยเฉพาะพวกเหลื่อมหรือพระคลัง หรือแม้แต่พวกกล่อมคือขุนนางผู้ประสานงานและติดต่อทางการทูต ขณะที่การค้าในระดับเอกชนปรากฏร่องรอยบางประการของกลุ่มสามัญชน “พ่อค้า-แม่ขาย” กระจุกกระจายอยู่ในหลักฐานต่าง ๆ พบร่องรอยบางประการที่แสดงให้เห็นว่าอาณาจักรล้านนาในสมัยราชวงศ์มังราย มีไพร่หรือสามัญชนทำการค้า เช่น ในบันทึกสำนวนการตัดสินคดีความ แสดงให้เห็นว่าใน “กาดหัวเวียง” ของเมืองเชียงใหม่ มี “แม่ค้าเครื่องทอง” และ “พ่อค้าเหมียง”⁶ หรือ พบกรณีที่มีพ่อค้าบรรทุกสินค้าไปค้าขายระหว่างหัวเมืองในพระราชอาณาจักร เช่นมีพ่อค้าเอกชนจากเมืองเชียงแสนนำหม้อทองเหลืองมาขายที่เชียงใหม่⁷ มีพ่อค้าจากเมืองเชียงใหม่นำข้าวเปลือกไปขายยังเมืองพร้าว⁸ และมีแม่ค้าที่ลงทุนซื้อพริกจากเมืองพร้าวมาขายยังเมืองเชียงใหม่⁹ เป็นต้น

โดยทั่วไปเข้าใจว่าพ่อค้าในท้องถิ่นซึ่งทำการค้าภายในรัฐ เป็นไพร่ชาวนา มีวิถีชีวิตจริงเป็นชาวนาไม่ใช่พ่อค้า¹⁰ หรือที่เรียกว่า “พ่อค้าชาวนา”¹¹ คนกลุ่มนี้เป็นไพร่ที่อาจเป็นชาวนาชาวสวนซึ่ง

⁵ สรัสวดี อ๋องสกุล. (ปริวรรต). (2546). *พื้นเมืองเชียงแสน*. กรุงเทพฯ: อมรินทร์, 188.

⁶ สุรสิงห์สารวม ฉิมพะเนา. (ปริวรรต). (2528). *คลองเจ็ดแห่งพระเจ้าเกือนา*. กรุงเทพฯ: สุกัญญา, 6-7.

⁷ เรื่องเดียวกัน, 45-46.

⁸ วัดหมื่นเงินทอง.(2534). *ประวัติวัดหมื่นเงินทอง; แนวการปฏิบัติวิปัสสนาและวิปัสสนากัมม*. เชียงใหม่ : ธาราทองการพิมพ์.

⁹ สุรสิงห์สารวม ฉิมพะเนา. (ปริวรรต). (2528). *คลองเจ็ดแห่งพระเจ้าเกือนา*, 22-25.

¹⁰ สรัสวดี อ๋องสกุล. (2558). *ประวัติศาสตร์ล้านนา*, 222.

¹¹ รัตนพร เศรษฐกุล. (2552). *ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจวัฒนธรรมแอ่งเชียงใหม่-ลำพูน*. เชียงใหม่: ชिल्คเวิร์ม, 117, 270.

นำเอาผลผลิตของตนมาขาย หรือช่างฝีมือซึ่งนำผลิตภัณฑ์ที่ตนผลิตได้เองมาขาย ส่วนใหญ่เป็นผลิตภัณฑ์หรือผลิตผลส่วนเกินจากการอุปโภค-บริโภค ไม่ได้มีจุดมุ่งหมายเพื่อเอากำไร แต่เน้นค้าขายเพื่อแลกเปลี่ยนสิ่งที่ตนขาดแคลน หรือเป็นไพร่ที่ทำการค้าแสวงหากำไรเสริมนอกเหนือจากเกษตรกรรม หรือมีสถานะเป็นไพร่ชวานาที่ทำการค้านอกฤดูเพาะปลูก เป็นต้น ในเบื้องต้น พ่อค้าเอกชนส่วนใหญ่ในด้านนาจึงเรียกได้ว่า เป็น “ผู้ผลิตถึงผู้ค้า” คนกลุ่มนี้คงมีขอบเขตการค้าจำกัดไม่ไกลเกินไปกว่าขอบเขตปริมณฑลของรัฐ ทั้งยังคงสถานะเป็น “ไพร่เอการเมือง” คือนอกจากต้องเสียค่าบริการค้า-ช่วยผลผลิตแล้ว ก็ยังไม่หลุดพ้นจากพันธะในการถูกเกณฑ์แรงงานจากมูลนายตามจารีตศักดินา ดังนั้น “ผู้ผลิตถึงผู้ค้า” คงเป็นลักษณะของผู้ค้าส่วนใหญ่ในตลาดทั่วไปในอาณาจักร

อย่างไรก็ตาม อาณาจักรล้านนาในช่วงยุคทองสมัยราชวงศ์มังราย นับแต่คริสต์ศตวรรษที่ 14 เป็นต้นมา พบว่าในบรรดา “ผู้ผลิตถึงผู้ค้า” จำนวนหนึ่ง ที่สามารถสะสมทุนได้มากพอ อาจนำไปสู่การเปลี่ยนสถานะเป็น “ผู้ค้า” (Merchant) อย่างเต็มตัว คือประกอบอาชีพเป็น “คนกลาง” ในการหาแสวงหาสินค้าจากผู้ผลิตมาขายเพื่อเอา “กำไร” จากส่วนต่างของราคาสินค้า ไม่ได้ขายสินค้าที่ตนผลิตขึ้นมาเอง เห็นได้ชัดเจนจากหลักฐาน “คลองเจือ” หรือบันทึกคำพิพากษาคดีความต่าง ๆ¹²

ตัวอย่างแรก ได้แก่สำนวนคดีแม่ค้าวิวาทกันกลางตลาด ในรัชกาลพระญาเกือนา (ค.ศ.1355-1385) คู่กรณีคือนางบัวบาน “แม่ค้าขายของ” และนางบุญมี “แม่ค้าเอิบ”¹³ ทั้งคู่ทำการค้าอยู่ใน “กาดเชียงเรือก” บริเวณด้านนอกประตูเชียงเรือกทางตะวันออกของเวียงเชียงใหม่ จากการไต่สวน นางบุญมีให้การว่า “อุบใส่ข้าว”¹⁴ ที่นางนำมาขายนั้นได้ “ซื้อมา” ในราคาใบละ 2,000 เบี้ย เมื่อมีชาวต่างเมืองมาต่อราคาเหลือเพียง 1,000 เบี้ย ย่อมทำให้ขาดทุนจึงโมโหหลังปากสบลออกไป นางบัวบานซึ่งขายของอยู่ถัดกันได้ยิน เข้าใจผิดว่านางบุญมีด่าตน ประกอบกับทั้งคู่เคยมีเรื่องบาดหมางกันมาก่อนจึงได้วิวาทกันจนบาดเจ็บและข้าวของเสียหาย จำได้คำเจ้าพนักงานทูลเกล้าฯถวายสำนวนคำไต่สวนให้พระญาเกือนาทรงพิจารณา พระองค์พิพากษาให้นางบัวบานเป็นฝ่ายผิดเนื่องจากเป็นฝ่ายเข้าไปทำร้ายนางบุญมีก่อน ให้นางบัวบานถูกปรับไหมและชดใช้ค่ารักษาพยาบาล ที่สำคัญพบรายละเอียดว่าแม่ค้า

¹² สุรสิงห์ตำรวม ฉิมพะเนาว์. (ปริวรรต). (2528). *คลองเจือแห่งพระเจ้าเกือนา*.

¹³ “เอิบ” คือภาชนะสานทรงกลองขนาดใหญ่ มีฝาปิด มักใช้บรรจุเสื้อผ้า อย่างไรก็ตาม คำว่า “แม่ค้าเอิบ” ในที่นี้คงหมายถึงแม่ค้าขายเครื่องใช้เครื่องจักสานทั่วไป มิได้ขายเฉพาะเครื่องจักสานประเภทที่เรียกว่าเอิบเพียงอย่างเดียว

¹⁴ “อุบ” หมายถึง ผอบ ตลับ หรือกลองมีฝาปิด สำหรับใส่เครื่องใช้ แต่ขนาดไม่ใหญ่เท่าเอิบ “อุบใส่ข้าว” หมายถึงกลองสานมีฝาปิดสำหรับใส่ข้าวเปลือก ข้าวสุก หรือข้าวสาร

ทั้งสองได้ให้การตรงกันดั่งว่า “...เพื่อข้าใคร่หื้อมีหลายแล ก็ค้าแล ว่าอัน...”¹⁵ หมายความว่า เหตุที่ทั้งสองทำมาค้าขายก็ด้วยต้องการมั่งมีหรือสะสมความมั่งคั่งได้มากนั่นเอง

อีกกรณีหนึ่ง ปรากฏในบันทึกคำพิพากษาคดีความในรัชกาลพระญาแก้ว (ค.ศ.1495-1525) กล่าวถึง “นางบัว นางสร้อย ค้าคน” ผู้ “เอาคนค้าสืบขาย” หมายถึงผู้เป็น “นายหน้าค้าทาส” คดีดังกล่าวมีรายละเอียดว่านางบัวและนางสร้อย ได้นำทาสผู้ 1 ของนางแก้วนมดีไปขายให้แก่สีชาม้า ด้วยราคา 520 เงิน แต่ภายหลังไม่ถึงเดือน สีชาม้าพบว่าทาสผู้นั้นป่วยและภายหลังก็ตายลง นางบัว และนางสร้อยไม่ยอมรับผิดชอบ สีชาม้าจึงนำเรื่องขึ้นฟ้องศาล สำนักงานการไต่สวนทำให้ทราบว่ ค่าตัวจริงของทาสคือ 500 เงิน เมื่อขายทาสได้ นางแก้วนมดี ได้จ่ายเงินเป็นค่านายหน้าให้แก่นางบัว และนางสร้อย คนละ 10 เงิน ที่ศาลพิพากษาให้นางแก้วนมดีคืนเงินค่าตัวทาสแก่สีชาม้าครึ่งหนึ่ง คือ 250 เงิน และให้นางบัวนางสร้อยคืนค่านายหน้าทั้งหมด 20 เงิน แก่นายสีชาม้าด้วย¹⁶

นอกจากทั้งสองกรณีแล้ว ยังพบรายละเอียดในคดีอื่น ๆ ที่กล่าวถึงสามัญชนที่มี “ที่ดิน” (๕๖) แปลว่า “ทุนการค้า” หมายถึงเงินตราที่ใช้เป็นทุนสำหรับดำเนินกิจกรรมทางการค้า สะท้อนว่ามีสามัญชนจำนวนไม่น้อยประกอบอาชีพทำการค้า เช่น ปี ค.ศ.1481 ในรัชกาลพระเป็นเจ้าติโลกราช มีคดีเกี่ยวกับทรัพย์มรดกคดีหนึ่ง สำนักงานคดีกล่าวถึงนางแก้วแห่งบ้านโง่ง ได้มอบเงิน 300 เงิน ให้แก่นางยอดผู้เป็นลูกสาวไว้เป็น “ที่ดิน” ส่วนนายสามหล้าผู้เป็นลูกเขยนั้น มี “ที่ดิน” อยู่ 300 เงิน เท่ากัน¹⁷ และ ปี ค.ศ.1495 ในรัชกาลพระญาแก้ว มีคดีที่ให้ข้อมูลว่าพ่อค้าชาวเชียงแสนกลุ่มหนึ่งได้เดินทางมาค้าขายที่เชียงใหม่ ในบรรดาพ่อค้าเหล่านั้นมีพ่อค้าสองคนที่เกี่ยวข้องกับคดี ชื่อนายสามแก้ว มี “ที่ดิน” อยู่ 150 เงิน และ นายคำตรากับภรรยา มี “ที่ดิน” อยู่ 200 เงิน¹⁸ เป็นต้น

จากหลักฐานต่าง ๆ ดังที่กล่าวมา เช่นกรณีของนางบุญมี นางบัวบาน นางบัว นางสร้อย ตลอดจนสามัญชนทั้งหลายจากเชียงใหม่และเชียงแสน ที่มี “ที่ดิน” สันนิษฐานได้ว่า บุคคลเหล่านี้ทำมาหากินหรือประกอบอาชีพหลักคือ “ทำการค้า” และการทำการค้าดังกล่าว เป็นลักษณะการ “ลงทุน” ไปหาซื้อสินค้ามาจำหน่ายในตลาดเพื่อแลกเปลี่ยนสินค้าเป็น “เงินตรา” โดยมีจุดมุ่งหมายคือ “แสวงหากำไร” และ “สะสมความมั่งคั่ง” หรือเรียกได้ว่าเป็นการ “สะสมทุน” อย่างชัดเจน มิได้เป็นเพียงการนำของที่เหลือจากการผลิตขึ้นใช้เองมาจำหน่ายแลกเปลี่ยนเพียงเพื่อพอยังชีพเท่านั้น

¹⁵ สุรสิงห์สารวม ฉิมพะเนาว์. (ปริวรรต). (2528). *คลองเจือแห่งพระเจ้ากือนา*, 28-29.

¹⁶ เรื่องเดียวกัน, 48-49.

¹⁷ เรื่องเดียวกัน, 38-39.

¹⁸ เรื่องเดียวกัน, 45-46.

นอกจากนี้ จากหลักฐานกฎหมายจารีตแสดงให้เห็นว่าในกรณีของสามัญชนที่สะสมทุนได้มากพอ ยังสามารถหาซื้อทาสมาไว้สำหรับรับใช้งาน ตลอดจนใช้ให้ไป “เอาราชการ” คือเกณฑ์แรงงานอันเป็นพันธะระหว่างไพร่ที่มีต่อรัฐและมูลนายตามระบบศักดินา แทนตนเองได้¹⁹ หรือแม้แต่ยอมเสีย “ค่าทาน” คือจ่ายเงินตราแทนการถูกเกณฑ์²⁰ แสดงว่าไพร่สามัญชนที่มั่งมีแม้ยังไม่สามารถหลุดจากพันธะในระบบศักดินาได้อย่างสิ้นเชิง แต่การที่ไพร่บางส่วนใช้ให้ทาสไปเกณฑ์แทนหรือจ่ายเงินแทนเกณฑ์ ทั้งนี้ก็เพื่อเป็นการซื้อโอกาสหรือเวลาในการที่ตนจะได้มีอิสระไปทำการค้า หรือแม้แต่ซื้อความสะดวกสบายเพื่อจะไม่ต้องลำบากไปใช้แรงงานให้มูลนายดังไพร่ทั่วไป สันนิษฐานว่ากลุ่มพ่อค้าเหล่านี้ต่อมาคงกลายเป็นพวก “ไพร่มั่งมี” ที่เรียกกันว่า กฎุมพิก (กฎุมพิก), สะคร่วย (สะคร่วย) หรือ เศรษฐี (เศรษฐี) คนกลุ่มนี้แม้ไม่ได้รวมตัวกันเป็นองค์กรชัดเจน แต่เชื่อว่าจะมีความสัมพันธ์ในลักษณะเครือข่าย และมีลำดับชั้นภายในกลุ่มของตน ซึ่งจะได้กล่าวถึงข้างหน้า

ทั้งนี้สามัญชนผู้ทำการค้าในล้านนา เติบโตขึ้นจากเงื่อนไขอย่างน้อยสองประการ ประการแรกได้แก่ปัจจัยภายนอกคือความเติบโตของเศรษฐกิจในระดับภูมิภาค ซึ่งส่งผลต่อความเติบโตของการค้าระดับรัฐและทำให้เกิดการขยายตัวทางเศรษฐกิจภายใน โดยเฉพาะการนำทั้ง “แร่เงิน” และ “เงินตรา” จำนวนมากเข้ามาในระบบเศรษฐกิจ ผ่านกระบวนการค้าทางไกลของรัฐและการใช้จ่ายของชนชั้นสูง ทำให้ผู้ทำการค้าเป็นสามัญชนกลุ่มแรก ๆ ที่ได้านิสงส์จากการขยายตัวทางเศรษฐกิจนี้ เงื่อนไขประการที่สอง คือเงื่อนไขภายใน การที่รัฐส่งเสริมการค้าของเอกชน ทั้งการตรากฎหมายคุ้มครองและนโยบายที่สร้างความปลอดภัยในการเดินทาง เป็นการประกันว่าการลงทุนทำการค้าของเอกชนซึ่งนับว่ามีความเสี่ยงสูงกว่าการค้าของรัฐที่แทบไม่ต้องลงทุนอะไรนั้นจะไม่สูญเปล่า วัฒนธรรมของล้านนาเอง ก็ได้ส่งเสริมให้ผู้คนทำการค้าแสวงหาความมั่งมีและสะสมทุน โดยเฉพาะเพื่อจุดมุ่งหมายในการทำบุญ และใช้ในการบริโภครทางสังคมดังที่ได้กล่าวไปแล้ว ทำให้สามัญชนจำนวนมากยินดีเข้าสู่กิจกรรมการค้า ทั้งในลักษณะ “ผู้ผลิตถึงผู้ค้า” และในลักษณะที่เป็น “ผู้ค้าโดยตรง” ผู้ทำการค้าเหล่านี้ทำหน้าที่เชื่อมร้อยระหว่างหน่วยการผลิตและหน่วยการบริโภค ซึ่งยิ่งทำให้เกิดความตึงเครียดในตลาดการค้า ตลอดจนทำให้เกิดการแลกเปลี่ยนและการกระจายทั้งสินค้าและเงินตราอย่างแพร่หลายขึ้นในระบบเศรษฐกิจตลอดทั่วทั้งพระราชอาณาจักร

¹⁹ พิธินัย ไชยแสงสุกุล, และ อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว. (2532). วิจัยพื้นฐานเรื่อง กฎหมายล้านนาโบราณ วิเคราะห์ระบบโครงสร้างและเนื้อหาบทบัญญัติที่จารในใบลาน ภาคงานการวิจัยที่ 2 เล่มที่ 1., 201.

²⁰ สวัสดิ์ อ่องสกุล. (ปริวรรต). (2536). หลักฐานประวัติศาสตร์ล้านนา จากเอกสารคัมภีร์ใบลานและพับหนังสือ. เชียงใหม่: สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 102-103.

2) กลุ่มผู้ทำงานหัตถกรรม (ช่างฝีมือ) : ช่างฝีมือหรือกลุ่มผู้ทำงานหัตถกรรม (Artisans) นับเป็นกลุ่มคนที่สำคัญยิ่งในสังคมล้านนา พบว่าการนำช่างฝีมือเข้ามาในยุคของการสร้างบ้านแปลงเมืองปรากฏนับแต่สมัยเก่าแก่ก่อนหน้าการสถาปนาอาณาจักรล้านนา คือนครรัฐหริภุญไชย ดังพระนางจามเทวีทรงนำช่าง จากละโว้ เช่น ช่างสลัก ช่างแก้ว ช่างแหวน ช่างเงิน ช่างทอง ช่างตีเหล็ก ช่างแต้ม (วาดเขียน) เป็นจำนวนมาก มายังนครรัฐหริภุญไชย²¹ ต่อมา ตำนานกล่าวถึงพระญามังรายทรงนำช่างประเภทต่าง ๆ กว่า 500 คน จากดินแดน “พุกามอังวะ” มายังล้านนา โดยโปรดฯ แบ่งครอบครัวช่างแต่ละประเภทไปอยู่ในเมืองต่าง ๆ เช่น ให้ “ช่างตีคำ” (ช่างทำเครื่องทอง) ไปอยู่เมืองเชียงตุง ให้ “ช่างฆ้อง” (ช่างทำฆ้องหรือเครื่องสำริด) ไปอยู่ที่เมืองเชียงแสน ให้ “ช่างเครื่อง” (ช่างทำเครื่องประดับ หรือช่างทำอาวุธ) “ช่างเหล็ก” (ช่างทำเครื่องเหล็ก) และ “ช่างทอง” (ช่างทำเครื่องทองเหลืองหรือทองแดง) ไปอยู่ที่เวียงกุมกาม²² หลักฐานอีกสำนวนหนึ่ง คือราชวงศ์พื้นเมืองเชียงใหม่ ระบุรายละเอียดแตกต่างออกไปเล็กน้อย โดยกล่าวว่า พระญามังรายโปรดให้ช่างฆ้อง ช่างหล่อ ไปอยู่ที่เวียงกุมกาม และเชียงแสน²³ แต่โดยภาพรวมแสดงให้เห็นว่ารัฐล้านนาให้ความสำคัญต่อกลุ่มคนเหล่านี้เป็นพิเศษนับแต่ยุคต้นของอาณาจักรเช่นเดียวกัน จึงอาจกล่าวได้ว่า กลุ่มช่างฝีมือเป็นกลุ่มคนที่เป็นสัญลักษณ์ของสังคมเมือง (Urban Society) และเป็นสัญลักษณ์สะท้อนการนำเข้าเทคโนโลยีและอารยธรรมจากภายนอกเข้ามามีบทบาทต่อการสร้างบ้านแปลงเมืองในดินแดนล้านนาแทบทุกยุคสมัย

ช่างประเภทต่าง ๆ โดยเฉพาะช่างฝีมือ นั้น เป็นที่ต้องการของรัฐและชนชั้นสูง นับเป็นกลุ่มคนที่มีบทบาทต่อการสร้างบ้านแปลงเมือง ช่างส่วนมากคงอาศัยอยู่ในเขตเมือง หากเป็นสามัญชนก็มักเป็นไพร่เมืองทำงานสนองความต้องการของชนชั้นปกครองเป็นหลัก เช่น เมื่อครั้งพระญามังรายทรงแรกสร้างเมืองเชียงใหม่ นั้น โปรดให้ช่างไม้สร้างสิ่งก่อสร้างต่าง ๆ ตามพระราชประสงค์ ดังว่า “...เจ้าก็เรียกหาช่างไม้ทั้งหลายมา แล้วก็หื้อถากแคะซ่อมไม้ทั้งหลายมากนัก ก็หื้อสร้างแปลงหอ โรงโรงช้าง โรงม้า และ หอประตู่ จักสร้างเวียงอันใหญ่...”²⁴ หรือเมื่อครั้งพระญาไชยสงครามทรงได้รับพระราชทานเมืองเชียงดาวเป็นรางวัลจากชัยชนะต่อนครรัฐหริภุญไชย ก็โปรดให้ “...แต่งคนผู้เป็นกัมมีการคือช่างไม้ทั้งหลาย หื้อมาฝึยวเวียงเชียงดาว ตั้งคุ่มน้อยที่อยู่กิน โรงช้าง โรงม้า บั้วรมวลชู้อัน...”²⁵ เป็นต้น หรือตำนานของ “ช่างไม้” ชื่อ “ช่างกานโถม” ซึ่งพระญามังรายทรงมอบหมายให้

²¹ บำเพ็ญ ธรวิน. (2538). *มรดกศาสนาสันวนล้านนา: รายงานการวิจัย*. เชียงใหม่: คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 97.

²² อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว, และ เดวิด เค. วัชอาจ. (2547). *ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่*. เชียงใหม่: ซิลค์เวอร์มบุคส์, 38.

²³ สมหมาย เปรมจิตต์. (2518). *ราชวงศ์พื้นเมืองเชียงใหม่*. เชียงใหม่ : คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 8-9.

²⁴ อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว, และ คณะ. (2547). *ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่*, 43.

²⁵ สุรสิงห์สำรวม ฉิมพะเนาว์. (ปวีรรค). (2528). *คลองเจ็ดแห่งพระเจ้ากือนา*, 53.

สร้างวิหารวัดกานโถม(ช้างค้ำ) ในเวียงกุมกาม และเป็นผู้แสดงฝีมือเชิงช่างจนเป็นที่ประจักษ์แก่
ราชทูตจากเมืองใต้ ภายหลังจึงได้ไปครองเมืองร้อย (ต่อมาคือเมืองเชียงแสน)²⁶ สะท้อนให้เห็นว่าชน
ชั้นปกครองของล้านนาโดยเฉพาะในยุคต้นให้ความสำคัญแก่ช่างฝีมือเป็นอย่างดี

ในเวลาต่อมา งานศิลปกรรมของล้านนาที่ปรากฏในทาง โบราณคดีและประวัติศาสตร์ศิลปะ
จำนวนมาก เป็นหลักฐานที่ชี้ให้เห็นถึงพัฒนาการของช่างฝีมือในล้านนา ยกตัวอย่างเช่นการที่
นักวิชาการพบว่ารูปแบบพระพุทธรูปที่เรียกว่า “พระพุทธรูปสิงห์” นั้น พบหลักฐานมากที่สุดในยุค
รุ่งเรืองของล้านนาตั้งแต่กลางคริสต์ศตวรรษที่ 15 ถึงต้นคริสต์ศตวรรษที่ 16²⁷ โดยเฉพาะเศียร “พระ
แสนแซ่ว” เดิมพบที่วัดยางกวง ใกล้ประตูเชียงใหม่ เป็นเศียรพระพุทธรูปสำริดขนาดมหึมา มีความสูง
ถึง 1.70 เมตร ถ้าอยู่ในสภาพสมบูรณ์เต็มองค์(ประทับนั่ง) อาจมีความสูงถึง 6 เมตร คำว่า “แสนแซ่ว”
หมายถึงการที่พระพุทธรูปมีขนาดใหญ่มาก การหล่อจึงต้องแยกเป็นส่วน ๆ แล้วนำมาประกอบเข้า
ด้วยกันโดยใช้ “แซ่ว” หรือสลักจำนวนมากนับแสน สะท้อนความสามารถหล่อโลหะชิ้นสูง สักค้ำชัย
สายสิงห์ สันนิษฐานว่าพระแสนแซ่วน่าจะสร้างขึ้นในรัชกาลพระเป็นเจ้าติโลกราช²⁸

อีกทั้ง ธรรมเนียมวัดมหาโพธาราม(เจ็ดยอด) เชียงใหม่ ซึ่งพระเป็นเจ้าติโลกราชโปรดให้หมื่นคำพริ้ว
โคตรนายช่างหลวงผู้มีชื่อ สร้างขึ้นในปี ค.ศ.1456 โดยมีการสร้าง “สัตตมหาสถานจำลอง” อันเป็น
การจำลองตำแหน่งที่พระพุทธรูปเจ้าสวดยิมุตติสุขทั้งเจ็ดแห่งภายหลังเสด็จตรัสรู้ไว้ด้วย จากการศึกษา
ของ เชษฐ ติงสัญชิต พบว่านับเป็นคติการสร้างสัตตมหาสถานจำลองขึ้นเป็นครั้งแรก ๆ ในเอเชีย
ตะวันออกเฉียงใต้ ที่สำคัญคือเมื่อศึกษาเปรียบเทียบตำแหน่งที่ตั้งแผนผังและรายละเอียดสิ่งก่อสร้าง
ระหว่าง “พุทธคยา” กับวัดมหาโพธารามพบว่ามีความคล้ายคลึงกันอย่างมาก จึงเชื่อได้ว่าเป็นการ
จำลองแบบโดยตรงมาจากอินเดียมิได้จำลองผ่านทางพุกามหรือลังกา ทั้งยังเป็นไปได้ว่า “ช่าง
ผู้ออกแบบ” วัดมหาโพธารามน่าจะเคยเดินทางไปพุทธคยาในอินเดียมาก่อน ดังที่ Alexander Brown
Griswold ได้อ้างว่าหมื่นคำพริ้วโคตรพร้อมด้วยนายช่าง 30 คน ได้ไปยังอินเดียเพื่อจำลองแบบกลับมา
ยังล้านนา²⁹ ทั้งนี้ สักค้ำชัย สายสิงห์ พบว่าในส่วนของลวดลายปูนปั้นประดับบนเจดีย์ประธานกลับ
เป็นคตินิยมอย่างท้องถิ่นคือเป็นรูปเทวดาหรือเทพขมุนมแทนตำแหน่งพระพุทธรูป ส่วนเครื่องทรง

²⁶ เรื่องเดียวกัน, 36-37., เกี่ยวกับ “นายช่างกานโถม” พื้นเมืองเชียงแสน ระบุว่า “วัดกิกานโถม” เป็นบุตรคนรองของขุนเครื่อง ผู้เป็น
พระราชโอรสองค์โตในพระญามังราย ภายหลังเมื่อพระญาแสนพุทธทรงสร้างเมืองเชียงแสน ได้แต่งตั้งให้วัดกิกานโถมเป็นเจ้าพันนา
ซ้าย ครอบครองใน สรัสวดี อ่องสกุล. (ปริวรรต). (2546). *พื้นเมืองเชียงแสน.*, 72.

²⁷ สักค้ำชัย สายสิงห์. (2556). *ศิลปะล้านนา*. กรุงเทพฯ: มติชน, 221-222.

²⁸ สักค้ำชัย สายสิงห์. (2554). *พุทธปฏิมา: งานช่างพลังแห่งศรัทธา*. กรุงเทพฯ: มติชน, 68-77.

²⁹ เชษฐ ติงสัญชิต. (2555). *สัตตมหาสถาน: พุทธประวัติตอนเสวยวิมุตติสุขกับศิลปกรรมอินเดียและเอเชียอาคเนย์*. กรุงเทพฯ:
เมืองโบราณ, 300-333.

เทวดา เช่น ผ้านุ่งและเครื่องประดับ ได้รับแบบอย่างจากศิลปะลังกาสัมัยโปลนนารูวะ สำหรับลวดลายดอกไม้ประดับ เช่น ดอกโบตั๋น และลายเมฆนั้น ได้รับแรงบันดาลใจจากศิลปะจีน³⁰

นอกจากนั้นแล้วยังพบว่ามี การสร้างงานศิลปกรรมขึ้นอีกจำนวนมากต่อมาในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 16 เช่น ในปี ค.ศ.1505 พระญาแก้วโปรดให้หล่อพระพุทธรูปองค์ใหญ่ดังที่ปัจจุบันเรียก “พระเจ้าเก้าตื้อ” ยังวัดบุปผาราม (สวนดอกไม้) ใช้เวลาสองปีจึงแล้วเสร็จ วัสดุที่หล่อมีการใช้ทองแดงหนัก “เรือนโกฏิ” (น้ำหนักสิบล้านทอง หรือประมาณ 12,000 กิโลกรัม) มีที่ต่อถึง 8 แห่ง³¹ ในปี ค.ศ.1515 โปรดให้มีการก่อสร้างพระธาตุหริภุญไชย และโปรดฯให้ “นายช่าง” ทำการหล่อปราสาททอง (สำริด) และดอกบัวทอง สำหรับอุทิศถวายบูชาพระธาตุหริภุญไชย³² ด้วย เป็นต้น

จากหลักฐานจำนวนมากที่ได้ยกตัวอย่างไปดังกล่าว แสดงว่า ช่างฝีมือในล้านนา น่าจะมีบทบาทอย่างมากนับแต่คริสต์ศตวรรษที่ 14-15 เป็นต้นมา สอดคล้องกับความเจริญรุ่งเรืองทางพุทธศาสนา ที่สัมพันธ์กับความเติบโตทางเศรษฐกิจของรัฐ แม้ยังคงปรากฏหลักฐานเกี่ยวกับการใช้งานช่างเพื่อรับใช้ชนชั้นสูงเป็นหลัก แต่ลักษณะของการใช้งานช่างมีความหลากหลายมากขึ้น ความต้องการช่าง และงานฝีมือสำหรับอุทิศทางศาสนาที่มีแนวโน้มสูงขึ้น ตลอดจนการติดต่อโดยตรงทางการค้าศาสนา และทางการเมืองกับต่างประเทศโดยเฉพาะลังกาและจีน หรือแม้แต่อินเดีย โดยตรง เปิดโอกาสให้ช่างล้านนาได้เรียนรู้ศิลปกรรมและเทคโนโลยีจากภายนอก และน่าจะ ได้มีโอกาสพัฒนาฝีมือเชิงช่าง โดยเฉพาะในรัชกาลพระเป็นเจ้าดิโลกราชจนถึงรัชกาลพระญาแก้ว เป็นต้นมานั้น ปรากฏงานศิลปกรรมที่แสดงให้เห็นความสามารถขั้นสูงของช่างล้านนาอย่างชัดเจน

นอกจากนี้ หลักฐานจารึกแสดงให้เห็นว่าอย่างน้อยในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 15 เป็นต้นมา ชนชั้นสูงในล้านนา ได้มีการถวายครอบครว้ไฟร์ที่เป็นช่างฝีมือไว้สำหรับเป็นข้าพระ เพื่อให้มีหน้าที่ดูแลบูรณปฏิสังขรณ์หรือทำผลประโยชน์ให้แก่วัดด้วย เช่น จารึกวัดพันตองเต้ม เชียงแสน ค.ศ.1488 ในรัชกาลพระญาอดเชียงราย มีการถวาย ครอบครว้ของ “ช่างน้อย” และ “ช่างขวัญ” ให้เป็นข้าพระ³³ จารึกวัดมหาวัน เมืองออย ค.ศ.1489 ในรัชกาลเดียวกัน มีการถวายครอบครว้ “ช่างโสม” และ “ช่างทอง” ไฟร์ในสังกัดเจ้าหมื่นทองบ้านออย ให้เป็นข้าพระรักษาวัดมหาวัน³⁴ และจารึกวัดทงแลง เมืองพะเยา ราว ค.ศ.1500 ในรัชกาลพระญาแก้ว ได้มีการถวายชุมชน “ชาวช่างทอง” จำนวนมากถึง

³⁰ สักดิ์ชัย สายสิงห์. (2556). *ศิลปะล้านนา*, 298-301.

³¹ รัตนปัญญาเถระ. (2501). *ชินกาลมาลีปกรณ์*. แสง มนวิฑูร. (แปล). กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 121.

³² สรัสวดี อ๋องสกุล. (ปรวรรต). (2546). *พื้นเมืองเชียงแสน*, 106.

³³ เพนซ์, ฮันส์, และ ศรีเลา เกษพรหม. (2546). *ประชุมจารึกล้านนา เล่ม 6 จารึกในพิพิธภัณฑ์ฯ เชียงแสน ภาคที่ 2*, 33.

³⁴ เพนซ์, ฮันส์, และคณะ. (2540). *ประชุมจารึกล้านนา เล่ม 1 จารึกในพิพิธภัณฑ์ฯ เชียงแสน*, 61.

18 ครอบครัวเป็นข้าพระ ทั้งยังกำหนดว่า “...ห้ามนายบ้านนายเมืองใช้สอยใส่เวียง งานการเมือง...”³⁵ ด้วยการถวายช่างไว้เป็นข้าพระดังกล่าว ด้านหนึ่งแสดงให้เห็นว่าช่างฝีมือจำนวนมาก เดิมอยู่ในสังกัดของมูลนายฝ่ายอาณาจักรแน่นอน แต่ในเวลาต่อมาการที่มูลนายยินยอมให้ครอบครัวช่างไปสังกัดศาสนจักรได้ ก็สะท้อนว่ามีช่างจำนวนหนึ่งที่เกินไปจากการความต้องการของมูลนาย แสดงให้เห็นว่าคงเกิดการขยายตัวของชุมชนช่าง ทั้งนี้จะได้อภิปรายต่อไป

สำหรับประเด็นเกี่ยวกับ “สถานภาพ” ของช่างฝีมือในล้านนา สรัสวดี อ๋องสกุล เสนอว่า โดยทั่วไป เข้าใจว่าช่างฝีมือส่วนใหญ่คงเป็น “ไพร่ชั้นดี” เนื่องจากมีความเชี่ยวชาญพิเศษและมีจำนวนน้อยจึงทำการผลิตภายใต้การอุปถัมภ์จากมูลนาย ช่างจึงผูกพันกับระบบไพร่ไม่อาจเป็นแรงงานอิสระและไม่พัฒนาไปสู่การเป็นชนชั้นกลาง นอกจากนี้ข้อจำกัดของตลาดที่ผู้คนมีกำลังซื้อต่ำทำให้ช่างขาดโอกาสในการพัฒนาเทคโนโลยี³⁶ ลักษณะดังกล่าวปฏิเสธไม่ได้ว่าคงเป็นสถานภาพของช่างฝีมือโดยทั่วไปโดยเฉพาะในยุคสร้างบ้านแปลงเมืองหรือยุคฟื้นฟูบ้านเมือง เนื่องจากช่างฝีมือนับเป็นกลุ่มคนพิเศษผู้กุมเทคโนโลยีเฉพาะด้านหรือที่ต้องนำเข้าจากภายนอก เป็นกลุ่มคนที่หาได้ยากยิ่งกว่าไพร่แรงงาน รัฐจึงต้องให้ความสำคัญและควบคุมดูแลอย่างใกล้ชิด

อย่างไรก็ตาม ในยุคของการขยายตัวทางเศรษฐกิจในล้านนา อย่างน้อยนับแต่คริสต์ศตวรรษที่ 14 เป็นต้นมา พบร่องรอยอันละเอียดอ่อนว่า “สถานภาพ” ของบรรดาช่างฝีมือ น่าจะเกิดการเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม อันดับแรกระบบเศรษฐกิจและกิจกรรมการทำบุญเนื่องในพุทธศาสนานั้น ส่งผลอย่างลึกซึ้งต่อการขยายตัวของชุมชนช่างในล้านนา จากเดิมที่ช่างฝีมือคงมีจำนวนน้อยไม่ก็ครอบครัวและส่วนใหญ่ทำงานรับใช้มูลนายและชนชั้นสูงในเมือง ทว่าเมื่อเศรษฐกิจภายในรัฐเติบโตส่งผลให้เกิดการบริโภคทางสังคมมากขึ้นดังกล่าวไปแล้ว โดยเฉพาะกิจกรรมการทำบุญในทางพุทธศาสนาที่ขยายไปสู่มูลนายขุนนางทุกระดับไปจนถึงไพร่สามัญชนที่มั่งมีจากความเติบโตของตลาดการค้าทำให้มีกำลังซื้อมากขึ้น ส่งผลให้ความต้องการช่างฝีมือเพิ่มสูงขึ้นอย่างไม่ต้องสงสัย ผลประโยชน์ที่บรรดาช่างฝีมือได้รับสูงขึ้นน่าจะทำให้ในเวลาต่อมาชุมชนช่างเกิดการขยายตัว จากเดิมที่คงมีครัวเรือนไม่กี่หลังกลายเป็นชุมชนหมู่บ้านช่างไปโดยปริยาย

จากร่องรอยการขยายตัวของชุมชน “ช่างถ้อย” พบว่าระหว่างคริสต์ศตวรรษที่ 14-15 เป็นต้นมา กิจกรรมเครื่องเคลือบที่เฟื่องฟูอย่างมาก ในเขตเชียงใหม่ เดิมมีแหล่งเตาทำเครื่องเคลือบแถบพืนาพู่เลาทางตะวันออกของตัวเวียง ซึ่งคงทำการผลิตอย่างน้อยนับแต่รัชสมัยพระญามังรายแล้ว เวลาต่อมา

³⁵ เพนซ์, ฮันส์, และ ศรีเลา เกษพรหม. (2546). *ประชุมจารึกล้านนา เล่ม 6 จารึกในพิธีทักขณชาตเชียงใหม่ ภาคที่ 2*, 137.

³⁶ สรัสวดี อ๋องสกุล. (2558). *ประวัติศาสตร์ล้านนา*, 222.

อย่างน้อยนับแต่รัชกาลพระญาสามฝั่งแกน-ติโลกราช หรืออาจย้อนไปถึงรัชกาลพระญาเกือนา พบว่า เกิดชุมชน “ช่างถ้วย” ขึ้นใหม่ทางเหนือของเวียง คือ แหล่งเตาอินทิลเมืองแกน บริเวณ “ทุ่งพันแอก พันฝื่อเมืองแกน” หรือพันนาฝั่งแกน และอาจรวมไปถึงแหล่งเตาเวียงกาหลง-วังเหนือ ในเขตเมืองแช่ สัก-เมืองวังเหนือ บริเวณแอ่งที่ราบลุ่มแม่น้ำลาว ทางตะวันออกเฉียงเหนือของเชียงใหม่³⁷ กรณีนี้เห็น ได้ชัดถึงการขยายตัวของประชากร และชุมชนช่าง โดยเฉพาะช่างฝีมือที่ผลิตสินค้าแสดงสถานภาพ ทางสังคม ซึ่งทำการผลิตเพื่อตอบสนองความต้องการในการบริโภคทางสังคมที่เพิ่มสูงขึ้นนั่นเอง

อนึ่ง ในล้านนาไม่พบหลักฐานว่ามีการบังคับเกณฑ์แรงงานเพื่อสร้างศาสนสถานในพุทธ ศาสนา แต่จะใช้วิธีการจ่ายเงินเป็น “ค่าจ้างช่าง” ตลอดจนซื้อหาวัสดุในการก่อสร้าง แม้จะเป็นการ สร้างวัดของชนชั้นปกครองผู้มีอำนาจเต็มเปี่ยมในการเรียกเกณฑ์แรงงานก็ตาม ดังพื้นเมืองเชียงแสน ระบุว่า ในปี ค.ศ.1515 พระญาแก้วได้พระราชทานค่าจ้างให้นายช่างสำหรับสร้างพระพุทธรูป ประดิษฐานไว้ในถ้ำปุมเขตเมืองเชียงราย ดังว่า “...พระเมืองแก้วเจ้า ก็บังเกิดใจปสาทะสัทธาในวรถ้ำ ภูหาญกุกเจ้า แล้วก็ปลงอาชญา หื้อค่าจ้างแก่นายช่าง หื้อสร้างพระสิลาองค์ 1 ใ้รักทางสุวรรณฉอบรม บอรรมวลแล้ว...ราทหนาเอาพระพุทธรูปเจ้าสิลาเจ้ามาไว้ใ้ถ้ำปุม...”³⁸ เทียบกับพุกาม ซึ่งเป็นรัฐที่นับ ถือพุทธศาสนาเถรวาทและเป็นต้นแบบทางวัฒนธรรมให้แก่ล้านนา Michael Aung Thwin พบว่านับ แต่สมัยพุกาม ด้วยความเชื่อในพุทธศาสนา ทำให้การสร้างวัดวาอารามล้วนแต่เป็นการจ้างแรงงาน ส่งผลให้ชนชั้น “*Athi*” (အထိ) ในพม่า คือพ่อค้า ออถักย้อม และช่างฝีมือ มีความร่ำรวย³⁹

หลักฐานร่วมสมัยเช่นจารึก กล่าวถึงรายละเอียด “ค่าใช้จ่าย” ในการก่อสร้างศาสนสถานต่าง ๆ ในล้านนา เช่น จารึกวัดศาลกัลญาณมหันตาราม ค.ศ.1491 ในรัชกาลพระญาขอดเชียงราย ระบุว่า ชุน นางผู้หนึ่งชื่อเจ้าหมื่นดาบเรื่อน ได้ชักชวน “นักรบญททั้งหลาย” เป็นต้นว่าชาวพันนาพูเลา ทาง ตะวันออกของเวียงเชียงใหม่ ร่วมกันสร้างวัดศาลกัลญาณมหันตาราม สำหรับรายละเอียดในการสร้าง วัดระบุว่า มีค่าใช้จ่ายในการสร้างเจดีย์ 14,600 เงิน ค่าสร้างวิหาร 11,700 เงิน ค่าสร้างหอปฏิภน (หอ ไตร) 11,000 เงิน ค่าสร้างหนังสือ(คัมภีร์) 20,000 เงิน ค่าสร้างผ้าห่อหนังสือ (ผ้าห่อคัมภีร์) 1,000 เงิน ค่าหล่อพระพุทธรูป 5 องค์ รวมทั้งค่า “บูชาช่าง” ทั้งหมด 6,000 เงิน⁴⁰ เป็นต้น

³⁷ ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน บทที่ 4, 215-216.

³⁸ สวัสดิ์ อ่องสกุล. (ปริวรรต). (2546). *พื้นเมืองเชียงแสน*, 105.

³⁹ Aung Thwin, Michael. (1979). The Role of Sasana Reform in Burmese History: Economic Dimensions of a Religious Purification. *The Journal of Asian Studies*, 38(4), 676.

⁴⁰ เพนซ์, ฮันส์, และศรีเลา เกษพรหม. (2548). *ประชุมจารึกล้านนา เล่ม 10 จารึกในจังหวัดเชียงใหม่ ภาค 2*, 19.

โดยเฉพาะอย่างยิ่งหลักฐานจาก จารึกวัดพระธาตุลำปางหลวง ค.ศ.1503 ตรงกับรัชกาลพระญาแก้ว ซึ่งระบุข้อมูลการก่อสร้างวัดอย่างละเอียด ดังว่า นับแต่ปี ค.ศ.1496 เจ้าเมืองสีทันตะมหาสุรมนตรี เมื่อแรกมาดำรงตำแหน่งเจ้าเมืองนคร(ลำปาง) ได้ชักชวนคณะสงฆ์ ขุนนาง และ “นักบุญทั้งหลาย” ร่วมกันก่อสร้างพระธาตุลำปางหลวง ซึ่งได้สร้างไว้ตั้งแต่สมัยอดีตเจ้าเมืองหาญแต่ท้อง จากเดิมที่มีฐานกว้าง 9 วา (ประมาณ 18 เมตร) ยอดสูง 15 วา (ประมาณ 30 เมตร)⁴¹ ขยายให้มีฐานกว้าง 12 วา (ประมาณ 24 เมตร) ยอดสูง 19 วาก (ประมาณ 39 เมตร)⁴² ก่อจนแล้วเสร็จในปี ค.ศ.1499 โดยใช้อิฐ 1,303,874 ก้อน ใช้ปูนดีวี (ปูนสอ) 116,950,000 (ประมาณ 140 ตัน กับอีก 340 กิโลกรัม) โดยทั้งหมดนี้ “สิ้นเงินค่าชูอัน” หมายถึงใช้เงินซื้อวัสดุทั้งสิ้น รวมทั้งค่า “จ้างช่างก่อ” เป็นเงินจำนวน 22,062 เงิน⁴³ ทั้งนี้ตำนานพระธาตุลำปางหลวงได้ให้รายละเอียดเพิ่มเติมว่า ค่าซื้อวัสดุก่อสร้างดังกล่าวในจารึกนั้น ประกอบไปด้วย ค่าคินจี (อิฐเผาไฟ) 13,004 บาทเงิน และค่าวัสดุผสมปูนดีวี (ปูนสอ) ได้แก่ ค่าซื้อปูนขาว 3,807 บาทเพื่องเงิน ค่าซื้อน้ำอ้อย 4,303 บาทเงิน ค่าซื้อหนังสัตว์ 509 บาทเงิน และค่าจ้างก่อ 1,000 เงิน รวมค่าใช้จ่ายทั้งหมด 53,503 บาทเพื่องเงิน⁴⁴

ต่อมาในปี ค.ศ.1503 ได้มีการห่มทองจังโกองค์พระธาตุ โดยจารึกกระบุรีรายละเอียดค่าใช้จ่ายในการห่มทองคำ(จังโก)พระธาตุองค์เดิม นับแต่สมัยอดีตเจ้าเมืองอ้ายอ่าเป็นเจ้าเมืองนคร(ลำปาง) มาจนถึงสมัยเจ้าเมืองหาญสีทันตะซึ่งได้ก่อสร้างพระธาตุขึ้นใหม่ ประกอบด้วย ค่าชิน(ดีบุก) ค่าแผ่นชิน (แผ่นดีบุก) ค่าค่าเกลือ(ทองคำที่ใช้ห่ม) เป็นต้น รวมค่าวัสดุและค่าจ้างช่างทั้งหมด เป็นเงิน 42,462 เงิน⁴⁵ นอกจากนี้ ย้อนไปเมื่อปี ค.ศ.1501 ได้มีการก่อสร้างวิหารหลวงโดย “สิ้นเงินชูอัน” ร่วม 20,000 เงิน และในปีที่ห่มทองพระธาตุนั้น ได้มีการหล่อพระพุทธรูป “พระเจ้าล้านทอง” ด้วย โดยใช้ทองคำหนัก 32 บาทค่า สิ้นค่าจ้างช่างหล่อพระพุทธรูปและตีค่า (ตีแผ่นทองคำเปลวสำหรับปิดพระพุทธรูป) ร่วม 362 เงิน⁴⁶ อีกทั้ง “นางเมืองหาญสีทันตะ” คือภรรยาของเจ้าเมืองหาญสีทันตะ ยังได้ร่วมหล่อพระพุทธรูป “พระทองเจ้า” (พระพุทธรูปทองเหลือง) องค์หนึ่ง น้ำหนัก 30,000 น้ำทอง (ประมาณ 36 กิโลกรัม) ถวายไว้ประดิษฐานในวิหารด้านเหนือของวัดอีกด้วย⁴⁷

⁴¹ สวัสดิ์ อ่องสกุล. (2558). *พินิจตำนานลำปาง*. เชียงใหม่: ศูนย์ล้านนาศึกษา คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 53.

⁴² น้ำ ทองคำวรรณ อธิบายว่า “19 วาก” หมายถึง 19 วา กับอีก 2 สอก คือ ประมาณ 39 เมตร ดูใน ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร. ฐานข้อมูลจารึกในประเทศไทย. http://www.sac.or.th/databases/inscriptions/inscribe_image_detail.php?id=2038

⁴³ พรรณเพ็ญ เครือไทย, ชันปะ ปั้นเงิน, และศราวุฑุ ศรีทา. (2547). *ประชุมจารึกล้านนา เล่ม 7 จารึกในจังหวัดลำปาง*, 42.

⁴⁴ สวัสดิ์ อ่องสกุล. (2558). *พินิจตำนานลำปาง*, 55.

⁴⁵ พรรณเพ็ญ เครือไทย, ชันปะ ปั้นเงิน, และศราวุฑุ ศรีทา. (2547). *ประชุมจารึกล้านนา เล่ม 7 จารึกในจังหวัดลำปาง*, 42.

⁴⁶ เรื่องเดียวกัน., 42-43.

⁴⁷ สวัสดิ์ อ่องสกุล. (2558). *พินิจตำนานลำปาง*, 56-57.

ตัวอย่างข้อมูลหลักฐานการสร้างวัดทั้งสองแห่งดังกล่าวไป สะท้อนข้อเท็จจริงว่า ในกระบวนการของการสร้างวัด ซึ่งประกอบไปด้วยการสร้างสิ่งก่อสร้างต่าง ๆ เช่น พระธาตุ (เจดีย์) วิหาร หอไตร พระพุทธรูป ล้วนแต่ “สิ้นเงินชู้้น” คือมีค่าใช้จ่ายเป็นต้นทุนทั้งสิ้น โดยเฉพาะค่าวัสดุ อุปกรณ์ในการก่อสร้าง และ “ค่าบูชาช่าง” หรือ “ค่าจ้างช่าง” นั้นมีจำนวนไม่น้อย เฉพาะกรณีดังที่ ยกตัวอย่าง คือการสร้างศาสนสถานภายในวัดศาลกัลญาณมหันตาราม ในพันทนพุกา มีค่าใช้จ่าย รวมกัน ไม่น้อยกว่าหกหมื่นเงิน หรือราวห้าสิบล้านถึงหกสิบล้านเบี้ย ส่วนกรณีสร้างศาสนสถาน ภายในวัดพระธาตุลำปางหลวงครั้งใหญ่เพียงวัดเดียว ก็มีค่าใช้จ่ายโดยรวมไม่ต่ำกว่าแสนเงิน หรือราว แปดสิบล้านถึงหนึ่งร้อยล้านเบี้ย ดังนั้นการสร้างวัดทั่วพระราชอาณาจักร ซึ่งตามบันทึกร่วมสมัยของ ชาวจีนในสมัยราชวงศ์หมิง แม้อาจกล่าวไว้อย่างเกินจริงว่า ดินแดนปาไปสี่ฟู่ (ล้านนา) นั้น “นับ จำนวนวัดและเจดีย์ได้เป็นหมื่นแห่ง”⁴⁸ ทว่าจำนวนวัดเพียงนับร้อยนับพันวัด ก็คงต้องทำให้มีการใช้ จ่ายเงินตราแพร่สะพัดอย่างมากในระบบเศรษฐกิจและในการนี้เองพ่อค้าวัสดุสิ่งก่อสร้างและช่างฝีมือ จำนวนมากต้องเป็นผู้ได้รับผลประโยชน์โดยตรงโดยไม่ต้องสงสัย

ล้านนาในคริสต์ศตวรรษที่ 14 เป็นมา นับว่ามีความเปลี่ยนแปลงในหลายด้าน ช่างฝีมือซึ่งมี จำนวนน้อยในยุคแรกเริ่มน่าจะมีการขยายตัวจนเกิดเป็นชุมชนช่างที่มีขนาดใหญ่ขึ้น โดยเฉพาะในเขต เมืองต่าง ๆ ชุมชนช่างที่ขยายตัวมากขึ้น ทำให้มีช่างจำนวนหนึ่งที่หลุดออกจากการสังกัดมูลนายด้วย การที่มูลนายเองถวายเป็นครุฑช่างให้โอนไปสังกัดวัด หรือแม้แต่พบว่าช่างบางส่วนหลุดออกไปจาก การสังกัดมูลนายโดยสิ้นเชิง ทั้งนี้ การที่รัฐยินยอมให้ช่างบางส่วนไม่จำเป็นต้องสังกัดมูลนาย ก็ เนื่องมาจากรัฐได้ผลประโยชน์จากส่วยทั้งในรูปของส่วยสินค้าที่เป็นงานฝีมือ และโดยเฉพาะส่วย เงินตรา ซึ่งในภาวะที่ประชากรเพิ่มจำนวนขึ้นอันเนื่องมาจากความเจริญเติบโตของเศรษฐกิจและ การเมือง ทำให้รัฐและมูลนายได้ประโยชน์จากการปลดปล่อยให้ไพร่ที่เป็นช่างฝีมือบางส่วนออกไป ประกอบการอย่างอิสระ มากกว่าการอุปถัมภ์และควบคุมดูแลอย่างใกล้ชิดดั้งเดิม

บันทึกคำพิพากษาคดีหนึ่ง ในรัชกาลพระญาเกือนา กล่าวถึงสำนวนคดีฟ้องร้องชิงมรดกของรัต ประยา “ช่างใส่คำปลิว” (ช่างปิดทองคำเปลว) อาศัยอยู่ที่บ้านเชียงพระ (บริเวณวัดพระสิงห์) ในเวียง เชียงใหม่ วันหนึ่งรัตประยาได้เดินทางพร้อมกับทาสผู้หนึ่งไปรับจ้าง “ใส่คำ”(ปิดทองคำเปลว) ที่ แคว้นพุกาเมืองฝาง แต่แล้วกลับป่วยหนักเป็นสองคลอง (อหิวาต์) ก่อนตายได้สั่งเสียไว้กับขุนนาง ท้องถิ่นคือ พันหนังสือพุกา กับแสนพุกา ไว้ว่าให้ยกมรดกทุกอย่างของตนแก่นางหล้าผู้เป็นเมีย แต่ เนื่องจากราวสองเดือนก่อนหน้านั้น รัตประยาไม่พอใจนางหล้าที่ไม่ยอมซื้อเหล้ามาสู่ตนและเพื่อน จึง ได้ประกาศต่อหน้าผู้คนที่หากตนตายไปจะไม่ยกสิ่งใดให้นางหล้าแม่แต่น้อย แต่จะยกให้เทพาช่างใส่

⁴⁸ วินัย พงศ์ศรีเพียร. (บรรณาธิการ). (2539). *ปาไปสี่ฟู่-ปาไปห้าหมื่น : เชียงใหม่ในเอกสารประวัติศาสตร์จีนโบราณ*. 28.

คำปลิวผู้เป็นเพื่อนสนิทและอาศัยอยู่ในหมู่บ้านเดียวกันทั้งสิ้น ดังนั้นหลังจากรัดประหยาดตายแล้ว เมื่อเทพาทราบข่าวจึงได้ฟ้องร้องต่อศาลขอมิสิทธิในมรดกของรัดประหยาด

รายละเอียดสำนวนคดี ทำให้ทราบสถานภาพของช่างเหล่านี้ ดังคำสั่งเสียของรัดประหยาดที่กล่าวแก่ขุนนางท้องถิ่นว่า “...ข้านี้ บ่ใช้ข้าทำว่าวพระยาสังแล ข้าหากเป็นพ่อค้ามาขายค้าใส่พูกาฝางใส่เรือนข้า...”⁴⁹ เป็นหลักฐานสำคัญที่ชี้ให้เห็นว่ารัดประหยาดไม่ได้สังกัดมูลนาย นอกจากนี้ สำนวนคดีทำให้ทราบว่า เทพา ผู้เป็น โจทก์นั้น ได้ยื่นคำฟ้องร้องต่อศาลหลวงด้วยตนเอง ทั้งที่โดยปกติในกระบวนการฟ้องร้องในศาลศักดินานั้น ไพรจะต้องร้องเรียนต่อศาล โดยมีมูลนายที่ตนสังกัดหรือให้การอุปถัมภ์เป็นผู้นำฟ้อง ในกรณีนี้จึงสันนิษฐานได้ว่า “...เทพาเป็นไพร่ไรสังกัดมูลนายเช่นเดียวกับรัดประหยาด...” จึงเห็นได้ว่า หนึ่งในสำนวนคดีนี้นับเป็นร่องรอยหลักฐานแรก ๆ ที่แสดงว่ามีไพร่บางส่วนหลุดจากการสังกัดมูลนาย สอง สำนวนคดีนี้สะท้อนว่าช่างฝีมืออยู่ร่วมกันเป็นชุมชน และอาศัยอยู่ในเขตเมือง แต่ก็ได้เดินทางไปรับจ้างทำงานถึงต่างเมืองได้ และสาม ช่างฝีมือมีทรัพย์สิน อาจ เกิดจากอิสระระดับหนึ่งจากพันธะในระบบศักดินาทำให้มีโอกาสในการแสวงหารายได้นั่นเอง

อย่างไรก็ตาม แม้ย่างเข้าคริสต์ศตวรรษที่ 16 ความเติบโตของชุมชนช่างก็ไม่ได้กระทบกับโครงสร้างสังคมศักดินาจนเปลี่ยนแปลงอย่างสิ้นเชิง โดยทั่วไปแล้วเข้าใจว่าช่างฝีมือส่วนมากยังคงมีฐานะเป็นไพร่สังกัดมูลนายเช่นเดิมและยังต้องรับใช้ใกล้ชิดมูลนายอยู่นั่นเอง เช่นหลักฐานจากบันทึกคำพิพากษาคดี เมื่อปี ค.ศ.1504 ในรัชกาลพระญาแก้ว คดีนายร้อยคำพ่อคำพำกับล่ามแก้วพวกวิ วิวาททูปเรือนกันจนทำวิ (พัด) ของหลวงเสียดหาย แสดงให้เห็นว่า ช่างฝีมืออย่างล่ามแก้ว ไพร่สังกัดพวกวิ (ช่างทำพัด) บ้านอยู่ทางตะวันออกนอกกลางเวียงเชียงใหม่ ยังคงต้องทำงานหัตถกรรมเพื่อส่งถวายสำหรับใช้ในราชสำนัก ดังว่า “...วิกระดาชที่จะนำมาถวายเป็นของหลวงพระเป็นเจ้า...”⁵⁰ ดังนั้น เข้าใจว่า ช่างที่หลุดจากการสังกัดมูลนาย หรือไพร่สมของขุนนางโดยสิ้นเชิงนั้นอาจมีจำนวนไม่มากหรืออาจเป็นกรณีพิเศษ กระนั้นแม้จะพบหลักฐานเพียงส่วนเลี้ยว แต่ก็เพียงพอแล้วที่จะกล่าวได้ว่าในยุคทองของล้านนา ปรากฏร่องรอย “หน่ออ่อน” ของกลุ่มไพร่ที่อาจนับได้ว่าเป็นพวกที่เรียกว่า “เสรีชน” (Freeman) คือสามัญชนที่ไม่ต้องมีมูลนายสังกัดโดยอาจมีพันธะเพียงเสียดส่วยภาษีให้รัฐ เกิดขึ้นบ้างแล้ว ความเปลี่ยนแปลงทางสังคมนี้จะได้อภิปรายต่อไปข้างหน้า

⁴⁹ สุรสิงห์สารวม ฉิมพะเนาว์. (ปริวรรต). (2528). *คลองเจ็ดแห่งพระเจ้าก้อนา.*, 25.

⁵⁰ สุรสิงห์สารวม ฉิมพะเนาว์. (ปริวรรต). (2528). *คลองเจ็ดแห่งพระเจ้าก้อนา.*, 59-60.

3) กลุ่มบุคคลในศาสนจักร (พระภิกษุสงฆ์ ข้าพระ นายวัด และชุมชนสังกัดวัด) : ดังได้กล่าวไปแล้วว่าการทำบุญภายในอาณาจักรล้านนานั้นมีปริมาณเพิ่มสูงมากขึ้นตลอดมานับแต่คริสต์ศตวรรษที่ 14 ในรัชกาลพระญาเกือนาเป็นต้นมา โดยเฉพาะในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 15-16 ซึ่งมีตัวเลขหลักฐานชัดเจนจากจารึกจำนวนมาก การทำบุญซึ่งมีทั้งการสร้างวัด การสร้างสิ่งก่อสร้างทางศาสนา และโดยเฉพาะการกัลปนาผู้คนให้เป็นข้าพระ การอุทิศสิ่งของมีค่า เงิน ทอง ตลอดจนผลประโยชน์ หรือผลผลิตเป็นรายได้ จำนวนมากนั้น ได้ส่งผลให้เกิดความมั่งคั่งต่อ “ศาสนจักร” หรือ “สถาบันสงฆ์” ในพุทธศาสนา ที่มีได้มีเพียงสิ่งก่อสร้างวัดวาอารามหรือมีแต่พระภิกษุสงฆ์แต่ยังรวมไปถึงกลุ่มคนซึ่งสังกัดอยู่ในศาสนจักร คือข้าพระ ข้าทางศาสนา กลุ่มต่าง ๆ ตลอดจนนายวัด-เจ้าพนักงานดูแลวัด และชุมชนที่สังกัดวัดนั้น ๆ การทำบุญจึงมิได้เป็นเพียงการสละปัจจัยเพื่อบำรุงศาสนาเท่านั้น แต่ได้ทำให้เกิด “เศรษฐกิจวัด” หมายถึงการมีผลประโยชน์ในรูปแบบต่าง ๆ จำนวนมากไหลเวียนภายในศาสนจักร ส่งผลให้เกิดการกระจายทรัพยากร และการบริโภครายการ กระทั่งส่งผลกระทบต่อระบบเศรษฐกิจของรัฐในภาพรวมอีกด้วย

3.1) พระภิกษุสงฆ์: กลุ่มคนที่ได้รับผลประโยชน์จากการทำบุญโดยตรงคือพระภิกษุสงฆ์ซึ่งนับเป็นชนชั้นพิเศษอยู่นอกระบบไพร่ อย่างน้อยก็ตลอดชั่วระยะเวลาที่ดำรงอยู่ในสมณเพศ เนื่องจากไม่มีพันธะต่อรัฐในระบบศักดินาคือไม่ต้องสังกัดมูลนายและได้รับการยกเว้นไม่ต้องจ่ายส่วยภาษีหรือเกณฑ์แรงงาน ทั้งยังได้รับการทำนุบำรุงเลี้ยงดูจากฝ่ายอาณาจักร เนื่องจากถือว่าพระภิกษุมิหน้าที่หลักในการศึกษาพระธรรม สืบทอด และเผยแผ่พุทธศาสนา ทั้งยังให้สิทธิพิเศษสงฆ์ในการปกครองตนเอง ดังพระญามังรายทรงตรัสกับพระเถรานุเถระในนครหริภุญไชยว่า “...กิจทั้งหลายทั้งหมดไม่เป็นใหญ่กว่ามหาเถรแล...”⁵¹ ทำให้ “ศาสนจักร” หรือ “สถาบันสงฆ์” ที่ประกอบด้วยพระภิกษุและผู้คนในสังกัดค่อนข้างเป็นอิสระจากรัฐในระดับหนึ่ง แต่ก็ยังคงต้องพึ่งพาการอุปถัมภ์ค้ำชูและทำนุบำรุงด้วยปัจจัยต่าง ๆ จากฝ่าย “อาณาจักร” ด้วย

ในคริสต์ศตวรรษที่ 14 เป็นต้นมา เกิดการ “ปฏิรูปพุทธศาสนา” ระลอกแรกขึ้นจากการที่พระญาเกือนาทรงอาราธนาพระสุมนเถรจากสุโขทัย ผู้ที่ได้เล่าเรียนในสำนักอุทุมพรคีรีในเมืองพันแถบมาเผยแผ่พุทธศาสนาเถรวาทสายอริยวาท (ฝ่ายป่า) ตามแบบของสำนักมหาวิหารอันมีชื่อเสียงในลังกาทวีป⁵² ซึ่งถือว่ามีวัตรปฏิบัติและคำสอนที่บริสุทธิ์ยิ่งกว่าสงฆ์คณะพื้นเมืองอันสืบทอดมาแต่สมัยหริภุญไชย ยิ่งทำให้ผู้คนเลื่อมใสศรัทธายินดีสละทรัพย์สินเพื่ออุทิศแก่ศาสนามากขึ้น

⁵¹ กรมศิลปากร. (2513). *ตำนานมูลศาสนา*. เชียงใหม่: นครพิงค์การพิมพ์, 220.

⁵² ยูพิน เข็มมุกด์. (2531). *สถาบันสงฆ์กับการเมืองและสังคมล้านนา พ.ศ. 1954-2101* (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต).

มหาวิทยาลัยศิลปากร, กรุงเทพฯ, 48.

สอดคล้องกับความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจที่เติบโตขึ้นจากการขยายตัวทางการค้าในระดับรัฐ ทำให้ชนชั้นสูงใช้จ่ายเงินตราและทรัพย์สินเนื่องในการทำบุญให้กับศาสนจักรเป็นอันมาก

ครั้นเมื่อมีการอุทิศทรัพย์สินมากขึ้นจนกระทั่งพบว่าเริ่มมีการครหาถึงการที่พระสงฆ์สะสมทรัพย์สินเงินทองและละเลยต่อพระธรรมวินัย เป็นสาเหตุส่วนหนึ่งที่ผลักดันให้เกิด “ขบวนการปฏิรูปศาสนา” ระยะเวลาที่สองขึ้นในต้นคริสต์ศตวรรษที่ 15 ซึ่งครั้งนี้ได้กลายเป็นความแตกแยกอันไพศาลภายในศาสนจักร ระหว่างคณะสงฆ์ “หนลังกาเก่า” กับ “หนลังกาใหม่” โดยเฉพาะจากการที่ส่วนหนึ่งพระสงฆ์นิยายใหม่ได้กล่าวหาพระสงฆ์ในนิยายเดิมว่าทำตนเสมือนพวกพ่อค้าและรับทรัพย์สินเงินทองสะสมความมั่งคั่ง⁵³ เป็นการยืนยันว่าตลอดช่วงเวลายุคทอง พระสงฆ์ได้รับผลประโยชน์โดยตรงจากการบริโภคทางสังคมผ่านการทำบุญเป็นจำนวนมาก และผลประโยชน์นั้นเองได้กลายเป็นส่วนหนึ่งของชนวนความขัดแย้งจนนำไปสู่ “ขบวนการปฏิรูป” ดังกล่าวด้วย

แรกการมาถึงของ “หนลังกา” หรือนิกายลังกาวงศ์นำโดยพระสุมนเถระในปี ค.ศ.1369 พระญาติกือนาได้อาราธนาพระสุมนเถระให้กระทำสังฆกรรมร่วมกับพระอานันทเถระที่มาถึงก่อนหน้าโดยเฉพาะ “อุปสมบทกรรม” คือการบวชพระภิกษุ ดำเนินมูลศาสนาอ้างว่าครั้งนั้นมีกุลบุตรเข้ารับการบวชใหม่ และมีพระภิกษุในนิยายพื้นเมืองเดิมเข้ารับการบวชแปลงมากถึง 8,400 รูป⁵⁴ หรือตำนานบางฉบับอ้างว่ามีนับหมื่นรูป⁵⁵ ตัวเลขดังกล่าวอาจดูเกินจริงแต่ก็ให้ข้อสังเกตว่าเดิมมีพระภิกษุในนิยายพื้นเมืองที่สืบมาแต่สมัยรัฐทริภุญไชยจำนวนมากอยู่แล้ว และยิ่งการมาของพระสุมนเถระในรัชกาลพระญาติกือนา กิจกรรมการ “อุปสมบทกรรม” คือการบวชพระภิกษุ เป็นหนึ่งในกิจกรรมสำคัญที่กษัตริย์ให้การอุปถัมภ์อย่างแข็งขัน นอกเหนือจากการทำบุญอุทิศทรัพย์สิน ทำให้นับแต่ปลายคริสต์ศตวรรษที่ 14 เป็นต้นมา บุคลากรในศาสนจักรคงเพิ่มจำนวนอย่างมากโดยเฉพาะพระภิกษุสงฆ์เห็นได้จากกิจกรรมอุปสมบทกรรมที่มีในบันทึกมากขึ้นอย่างเห็นได้ชัดในสมัยต่อมา

หลังรัชกาลพระญาติกือนา ศาสนจักรที่มีคณะสงฆ์ลังกาวงศ์แห่งวัดสวนดอกไม่เป็นผู้นำรุ่งเรืองมาเป็นลำดับ พระมหานันทประญาผู้เป็นประมุขสืบต่อมาได้ถอนพัทธสีมาเดิมแต่ครั้งพระสุมนเถระแล้วผูกพัทธสีมาใหม่ให้กว้างกว่าเดิม⁵⁶ สะท้อนการขยายตัวของกิจกรรมอุปสมบทกรรมที่มีมากขึ้น นอกจากนี้พระญาติกือนาเมืองมาทรงสนับสนุนการศึกษาพระธรรมคัมภีร์ต่าง ๆ⁵⁷ และมีการเผยแผ่พุทธ

⁵³ บำเพ็ญ ะวิน. (2538). *มูลศาสนาสำนวนล้านนา: รายงานการวิจัย*, 169.

⁵⁴ บำเพ็ญ ะวิน. (บรรณาธิการ). (2539). *มูลศาสนาญาณคัมภีร์ และ ตำนานพระมหาญาณคัมภีร์*. เชียงใหม่: มิ่งเมือง, 9.

⁵⁵ บำเพ็ญ ะวิน. (บรรณาธิการ). (2538). *ตำนานวัดป่าแดง*. เชียงใหม่: โรงพิมพ์มิ่งเมือง, 6.

⁵⁶ บำเพ็ญ ะวิน. (2538). *มูลศาสนาสำนวนล้านนา: รายงานการวิจัย*, 166.

⁵⁷ รัตนปัญญาเถระ. (2501). *ชินกาลมาลีปกรณ์*, 106.

ศาสนา “หนลังกา” ขึ้นไปถึงนครเชียงตุง⁵⁸ เชียงใหม่จึงกลายเป็นศูนย์กลางการศึกษาที่มีพระภิกษุจากทั่วพระราชอาณาจักร ทั้งเชียงแสน เชียงตุง เดินทางมาเล่าเรียนถึงสำนักวัดสวนดอกไม้⁵⁹ ทำให้เวลาต่อมาปรากฏพระเถระขึ้นจำนวนมากในรัชกาลพระญาสามฝั่งแกน แม้รัชสมัยของพระองค์จะถูกตำนานทางศาสนาประณาม ว่าพระองค์มีศรัทธาอ่อนแอและหันไปนับถือภูติผีปีศาจก็ตาม⁶⁰ เศรษฐกิจที่เติบโตขึ้นอย่างต่อเนื่องตลอดช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 15 ประกอบกับกระแสความเชื่อเรื่องบุญจันทรชาน โดยเฉพาะช่วงที่พุทธศาสนาไถ่ลวาระครบรอบ 2,000 ปี ก็ยิ่งส่งผลให้มีการทำบุญอุทิศทรัพย์สินเป็นการใหญ่ ทำให้เกิดความมั่งคั่งแก่ศาสนจักรเป็นอย่างมาก

ทว่าความมั่งคั่งในศาสนจักรส่งผลให้เกิดข้อกังขาต่อความบริสุทธิ์ของวัตรปฏิบัติ คำสอนและพระธรรมวินัยขึ้นในหมู่สงฆ์ ผลักดันให้สงฆ์คณะหนึ่งนำโดยพระมหาธัมมกัมภีร์เถระและพระมหาเมธีเถระ เดินทางไปศึกษาพุทธศาสนาถึงลังกาทวีปโดยตรง ก่อนจะกลับมาในปี ค.ศ.1430 อันเป็นจุดเริ่มต้นขบวนการปฏิรูปศาสนาระลอกที่สอง ซึ่งทำให้เกิดการพิพาทกันระหว่างคณะสงฆ์ “หนลังกาเก่า” คือฝ่ายสวนดอกไม้ กับ “หนลังกาใหม่” คือฝ่ายป่าแดงหลวง แม้ในระยะแรกฝ่ายหลังจะถูกราชสำนักคัดค้านใจขับออกนอกเขตราชธานีเชียงใหม่⁶¹ แต่ในภายใต้นี้กลับไปเติบโตในเขตหัวเมืองรอบนอก โดยมีการจัดอุปสมบทกรรมขึ้นเฉพาะในนิคายป่าแดงหลวงนี้อย่างกว้างขวาง ทั้งในเมืองนคร(ลำปาง) เมืองลำพูน เชียงแสน เชียงราย และแม้แต่ในเมืองบริวารใกล้ชิดเชียงใหม่อย่างเวียงกุมกาม ซึ่งได้รับการตอบรับและการสนับสนุนอย่างดีจากบรรดาขุนนางมูลนายท้องถิ่น⁶²

กระแสความนิยม “หนลังกาใหม่” ในหมู่ราษฎรและบรรดาหัวเมืองเพิ่มสูงขึ้นอย่างรวดเร็ว ในที่สุดเมื่อพระเป็นเจ้าติโลกราชทรงปราบดาภิเษกเป็นกษัตริย์ในปี ค.ศ.1441 เพื่อให้ได้รับการสนับสนุนจากราษฎรและขุนนาง จึงทรงแสดงพระองค์เป็นองค์อุปถัมภ์กนหนลังกาใหม่หรือคณะสงฆ์ฝ่ายป่าแดงหลวงอย่างชัดเจน การได้รับพระบรมราชูปถัมภ์ทำให้สงฆ์ฝ่ายป่าแดงหลวงสามารถกลับมาตั้งมั่นและกลายเป็นผู้นำศาสนจักรเหนือสงฆ์สำนักอื่นในอาณาจักรล้านนา ซึ่งยิ่งทำให้มีการอุปสมบทกรรมขึ้นอีกเป็นการใหญ่ ทั้งการบวชแปลงพระภิกษุจากนิกายอื่นเข้ามาสู่นิคายป่าแดง และการบวชกุลบุตรทั้งหลายเข้ามาสู่ศาสนจักร เห็นได้จากที่พระเป็นเจ้าติโลกราชทรงอุดหนุนให้มีการจัดอุปสมบทพระภิกษุถึง 500 รูป บริเวณท่ามหาฐาน⁶³ หลังจากเสวยราชสมบัติได้เพียง 5 เดือน⁶⁴

⁵⁸ บำเพ็ญ ระวิน. (บรรณาธิการ). (2538). *ตำนานวัดป่าแดง*, 8.

⁵⁹ บำเพ็ญ ระวิน. (บรรณาธิการ). (2539). *มูลศาสนานิกายกัมภีร์ และ ตำนานพระมหาญาณกัมภีร์*, 9.

⁶⁰ รัตนปัญญาเถระ. (2501). *ชินกาลมาลีปกรณ์*, 107.

⁶¹ บำเพ็ญ ระวิน. (2538). *มูลศาสนาล้านนา: รายงานการวิจัย*, 169-170.

⁶² รัตนปัญญาเถระ. (2501). *ชินกาลมาลีปกรณ์*, 109-110.

⁶³ ท่ามหาฐาน คือที่น้ำแม่ปิงด้านตรงข้ามวัดเกตการาม หรือบริเวณกาดหลวง (ตลาดนริฐ-ตลาดต้นลำไย) ในปัจจุบัน

นอกจากนี้การที่ทรงจัดให้ผูกสมมติพัทธสีมาในอุโบสถวัดป่าแดงหลวง ในปี ค.ศ.1452⁶⁵ ตลอดจนหลังจากที่ทรงอุปถัมภ์ให้มีการ “ชำระอักษรพระไตรปิฎก” ขึ้นในวัดมหาโพธาราม⁶⁶ ซึ่งปัจจุบันเข้าใจว่าหมายถึงการกระทำ “สังคายนาพระไตรปิฎก” ส่งผลให้พุทธศาสนารุ่งเรืองอย่างมาก และเกิดการทำสังฆกรรมต่าง ๆ โดยเฉพาะการจัดอุปสมบทกรรมที่คงมีมากขึ้นอย่างต่อเนื่อง

ต่อมาในรัชกาลพระญาแก้ว การอุปสมบทกรรมมีบันทึกข้อมูลค่อนข้างละเอียดไว้ในคัมภีร์ชินกาลมาลีปกรณ์ซึ่งรจนาโดยพระรัตนปัญญาเถระอันเป็นบุคคลร่วมสมัย พบว่าสมัยนี้มีการอุปสมบทภิกษุฝ่ายป่าแดงหลวงมากขึ้น เห็นได้จากที่พระญาแก้วโปรดให้ผูกสมมติพัทธสีมาในอุโบสถวัดมหาโพธารามเพิ่มขึ้นอีกแห่งในปี ค.ศ.1511⁶⁷ จากนั้นมีการอุปสมบทครั้งใหญ่แทบทุกปี ปีหนึ่งได้พระภิกษุหลายร้อยรูป (ดูตารางที่ 5.1 หน้า 254) ซึ่งที่ปรากฏเป็นเพียงตัวเลขเฉพาะฝ่ายป่าแดงเท่านั้น แสดงว่าการอุปสมบทพระภิกษุทั้งหมดควรมีมากกว่านี้ เนื่องจากคงมีการอุปสมบทในสงฆ์คณะอื่นด้วย เช่นสงฆ์ในคณะพื้นเมือง และคณะสวนดอกไม้ ซึ่งยังคงมีบทบาทต่อมาอีกยาวนาน

ตารางที่ 5.1 แสดงการอุปสมบทสงฆ์ฝ่ายป่าแดง กลางถึงปลายรัชกาลพระญาแก้ว (ค.ศ.1511-1525)

ปี	รายละเอียด	จำนวน
1511	การอุปสมบทในวัดมหาโพธาราม เริ่มพุทธ ขึ้น 6 ค่ำ เสร็จ ขึ้น 15 ค่ำ เดือน 6 (ใช้เวลา 10 วัน)	ไม่ระบุ
1517	การอุปสมบทในวัดป่าแดงหลวง เริ่มวันแรม 4 ค่ำ เสร็จ แรม 8 ค่ำ เดือน 6 (ใช้เวลา 5 วัน)	255
1518	การอุปสมบทในวัดมหาโพธาราม เริ่มขึ้น 2 ค่ำ เดือน 6 เสร็จ ขึ้น 8 ค่ำ เดือน 6 (ใช้เวลา 3 วัน)	310
1519	การอุปสมบทในวัดป่าแดงหลวง ทำสามรอบ รอบแรก เริ่มขึ้น 8 ค่ำ ถึง แรม 15 ค่ำ เดือน 6 รอบสอง วันแรม 8 ค่ำ เดือน 6 รอบสาม วันแรม 14 ค่ำ เดือน 6 (รวมใช้เวลาทั้งหมด 25 วัน)	300
1520	การอุปสมบท ในวันศุกร์ ขึ้น 12 ค่ำ เดือน 5	ไม่ระบุ
1521	การอุปสมบท เริ่มวันจันทร์ แรม 10 ค่ำ เสร็จ แรม 14 ค่ำ เดือน 5 (ใช้เวลา 5 วัน)	220
1522	การอุปสมบท ในวันพฤหัสบดี ขึ้น 8 ค่ำ เดือน 6	220
1523	การอุปสมบท เริ่มวันเสาร์ แรม 4 ค่ำ เสร็จ แรม 8 ค่ำ เดือน 5 (ใช้เวลา 5 วัน)	240
1525	การอุปสมบท เริ่มวันจันทร์ ขึ้น 12 ค่ำ เสร็จ ขึ้น 15 ค่ำ เดือน 6 (ใช้เวลา 4 วัน)	ไม่ระบุ

ที่มา: ปรับปรุงจาก รัตนปัญญาเถระ. (2501). *ชินกาลมาลีปกรณ์*. แสง มนวิฑูร. (แปล). กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร

⁶⁴ รัตนปัญญาเถระ. (2501). *ชินกาลมาลีปกรณ์*, 110.

⁶⁵ เรื่องเดียวกัน, 112-113.

⁶⁶ เรื่องเดียวกัน, 132.

⁶⁷ เรื่องเดียวกัน, 123.

อุปสมบทกรรมครั้งใหญ่สุดเท่าที่ชินกาลมาลีปกรณ์บันทึกไว้เกิดขึ้นในปี ค.ศ.1515 พระญาแก้วทรงอาราธนาพระเถระทั้งสามคณะจากทั่วพระราชอาณาจักร ไปทำการอุปสมบทกรรมร่วมกันที่เมืองเชียงแสน โดยให้ผูกเรือขนานบนหัวเกาะคอนแท่นกลางแม่น้ำโขง แล้วให้คณะสงฆ์ทยอยลงทำพิธีอุปสมบท ครั้งนั้นมีกุลบุตรเข้ารับการอุปสมบทเป็นพระภิกษุในคณะป่าแดงหลวง 235 รูป คณะพื้นเมือง 370 รูป และคณะสวนดอกไม้ 1,011 รูป⁶⁸ รวมมีภิกษุได้รับอุปสมบทครั้งนั้นถึง 1,616 รูป เมื่อรวมกับสถิติของฝ่ายป่าแดงหลวงเฉพาะที่มีตัวเลขช่วงกลางถึงปลายรัชกาลพระญาแก้วแล้ว ในระยะเวลาเพียง 14 ปี มีผู้ได้รับการอุปสมบทเป็นพระภิกษุรวมกันจำนวนมากไม่ต่ำกว่า 3,161 รูป

การที่มีประชากรพระภิกษุจำนวนมาก ในทางเศรษฐกิจเป็นการกระตุ้นให้เกิดการใช้จ่ายอย่างมหาศาล โดยนอกจากจะต้องมีการสร้างวัดวาอาราม กุฏิ วิหาร อุโบสถ และหอไตรปิฎก ฯลฯ เพื่อรองรับกิจกรรมและการใช้ชีวิตของพระภิกษุสงฆ์แล้ว ยังต้องมีการถวาย “นาจ้งหัน” คือที่นาซึ่งกัลปนาให้วัดเพื่อเก็บเกี่ยวผลผลิตหรือค่าเช่าเพื่อนำมาใช้เลี้ยงดูพระภิกษุสงฆ์อีกเป็นจำนวนมากดังได้กล่าวไปแล้ว ขบวนการปฏิรูปศาสนาในคริสต์ศตวรรษที่ 15 ระยะเวลาทำให้ผู้คนเชื่อมั่นในความบริสุทธิ์ของสงฆ์มากขึ้นสอดคล้องกับภาวะเศรษฐกิจที่กำลังเติบโตก็ยิ่งทำให้ผู้คนศรัทธาทำบุญมากยิ่งขึ้นจะทำให้มีพระสงฆ์ที่มั่งคั่งจากจตุปัจจัยโดยเฉพาะในบรรดาพระเถระซึ่งเป็นที่นับถือศรัทธา

จากหลักฐานจารึกและจารึกที่ฐานพระพุทธรูป เช่นฐานจารึกพระพุทธรูปวัดพระเจ้าเม็งราย เชียงใหม่ ปี ค.ศ.1469 ระบุว่าพระภิกษุ “ศรีสัตตัมมะไตรรัตนจุฬามหาสังฆราช” ได้ “ให้หล่อ” พระพุทธรูปสี่หิ้งค์สำริด สูง 1.34 เมตรหนักถึง 24,000 (ราว 28.8 กิโลกรัม)⁶⁹ ปี ค.ศ.1503 พระภิกษุ “มหาสามีเจ้าญาณเทพคุณ” แห่งวัดบ้านดอน เมืองพะเยา ได้ใช้เงินซื้อข้าทาสดึง 7 ครอบครัวยุบลค่ารวม 4,100 เงิน ถวายไว้กับวัดบ้านหนอง เมืองพะเยา⁷⁰ พบกรณีพระภิกษุสร้างพระพุทธรูปมากมาย ดังจารึกวัดพระพันตนเมืองฝาง ปี ค.ศ.1511 ระบุว่า พระภิกษุ “มหาเถรสุ่มังคลเมธาวิเจ้า” ได้สร้าง “พระพุทธรเจ้าพันตน” คือพระพุทธรูปถึง 1,000 องค์ และใช้เงินไถ่คนไว้เป็นข้าอุปฐากพระพุทธรูปถึง 17 ครอบครัวยุ⁷¹ โดยพบว่า พระมหาเถรรูปดังกล่าวได้เคยสร้างพระพุทธรูปจำนวนมากขึ้นก่อนหน้านั้นแล้ว ดังพบจารึกฐานพระพุทธรูป ปี ค.ศ.1480 หลายองค์ ที่ระบุว่า พระภิกษุ “สุ่มังคลเมธาวิ” ได้สร้างพระพุทธรูปถวายวัดต่าง ๆ หลายวัดทั้งในเขตฝาง แม่เอย และเชียงแสน เช่นจารึกฐานพระพุทธรูปวัดคอนยาง เชียงแสน⁷² จารึกฐานพระพุทธรูป พบที่วัดเก่าคือ แม่เอย และโดยเฉพาะจารึกฐาน

⁶⁸ รัตนปัญญาเถระ. (2501). *ชินกาลมาลีปกรณ์*, 125.

⁶⁹ เพนซ์, ฮันส์. (2519). *คำจารึกที่ฐานพระพุทธรูปในนครเชียงใหม่*, 57-59.

⁷⁰ ประเสริฐ ณ นคร, และคณะ. (2534). *จารึกล้านนา ภาค 1 เล่ม 1 จารึกจังหวัดเชียงราย น่าน พะเยา แพร่*, 124.

⁷¹ เพนซ์, ฮันส์, และคณะ. (2543). *ประชุมจารึกล้านนา เล่ม 4 จารึกในพิพิธภัณฑ์ฯ เชียงใหม่*, 287.

⁷² เพนซ์, ฮันส์, และคณะ. (2540). *ประชุมจารึกล้านนา เล่ม 1 จารึกในพิพิธภัณฑ์ฯ เชียงแสน*, 33.

พระพุทธรูปวัดพระพันตน เมืองฝาง ที่ระบุนายละเอียกว่าพระภิกษุรูปนี้ได้ (จ้าง) ให้ ช่างคือ ญาณกำเพียร และศรีจัน จากเมืองเชียงรุ่ง มาทำการพอกคำ (ปิดทอง) พระพุทธรูป⁷³ อีกด้วย

ทั้งนี้ ยังพบกรณีพระภิกษุผู้มีชื่อเสียงเป็นผู้นำในการทำบุญ เช่น จารึกบนปล่องประทีป ค.ศ. 1508 ระบุนว่าพระภิกษุ “รัตนปัญญา” เป็นประธาน พร้อมด้วยพระภิกษุมหาสามีสรีวิสุทธเจ้าแห่งวัดต้นแก้วได้ชักชวนนักบุญชาวญางหวานร่วมกันจัดซื้อทองแดงและจ้างช่างให้หล่อ โคมปล่องประทีป (โคมไฟ) สำริดรูปปราสาททรงรักปิดทอง หนักถึง 58,000 น้ำ (ประมาณ 69.6 กิโลกรัม) เพื่อถวายบูชาพระธาตุทริภุชไชย⁷⁴ เพ็ญสุภา สุขคตะ เสนอว่า นาม “รัตนปัญญา” ในจารึกนี้คือบุคคลเดียวกันกับ “พระรัตนปัญญาเถระ” ผู้รจนาคัมภีร์จินกาลมาลีปกรณ์อันมีชื่อเสียงนั่นเอง⁷⁵

เห็นได้ว่าพระภิกษุจำนวนหนึ่งมั่งคั่งจากการทำบุญมากขึ้นของผู้คน อันเป็นผลจากการขยายตัวทางเศรษฐกิจ ทว่าโดยหลักการ ข้อจำกัดทางพระธรรมวินัยทำให้พระภิกษุไม่อาจสะสมทุนได้โดยตรง ไม่นับรวมถึงปัญหาที่ทรัพย์สิน-แรงงานในศาสนจักรกระจุกตัวที่พระเถระชั้นผู้ใหญ่ ทำให้แม้ศาสนจักรจะมีทรัพย์สินมาก แต่พระภิกษุธรรมดาสามัญคงได้รับส่วนแบ่งปัจจัยเพียงเพื่อยังชีพเท่านั้น การที่พระภิกษุจะมีปัจจัยมากพอจนทำบุญทำทานได้บ้าง จำต้องขวนขวาย แต่พระภิกษุก็ไม่สามารถลงทุนค้าขาย ทำการผลิต หรือใช้จ่ายทรัพย์สินเองได้อย่างอิสระ นอกจากการทำบุญ เนื่องด้วยอาจเกิดข้อครหาจนกระทบต่อศรัทธาและไม่ได้รับการอุดหนุน ดังมูลศาสนาฝ่ายสวนดอกเองก็ยอมรับว่าวัตรปฏิบัติที่ไม่เคร่งครัดเท่า ทำให้มีคนมาทำบุญด้วยน้อยลงจนเหลือเพียงญาติตัวเองเท่านั้น ภิกษุฝ่ายสวนดอกไม่น้อยจึงหนีไปบวชแปลงกับฝ่ายป่าแดงด้วยเหตุว่า “เลี้ยงท้องง่าย”⁷⁶

แสดงให้เห็นว่าพระภิกษุ หากยังได้รับความเชื่อมั่นศรัทธาในความบริสุทธิ์เคร่งครัดเท่าใดก็จะได้รับปัจจัยทำบุญมากขึ้นเท่านั้น หรือหากเพียรพยายามเล่าเรียนพระธรรมคัมภีร์ให้แตกฉานก็จะได้รับการบำรุงอุปถัมภ์โดยเฉพาะจากรัฐ โดยตรงได้อีกเช่นกัน (เป็นส่วนหนึ่งที่ส่งผลให้เกิดความก้าวหน้าทางการศึกษาซึ่งจะได้กล่าวต่อไป) ฉะนั้นแม้พระภิกษุจะเป็นผู้รับประโยชน์โดยตรงจากความมั่งคั่งของศาสนจักร แต่ก็มีส่วนร่วมในเศรษฐกิจวัดได้เพียงส่วนหนึ่ง ผลประโยชน์ที่เหลือน่าจะกระจายไปสู่ฆราวาสในศาสนจักร เช่น ข้าพระ ชุมชนสังกัดวัด หรือแม้แต่ญาติของพระเถระตลอดจนนายวัดคือมูลนายที่มีหน้าที่เกี่ยวข้องกับกิจการของศาสนจักรนั่นเอง

⁷³ เพนซ์, ฮันส์, และคณะ. (2543). *ประชุมจารึกล้านนา เล่ม 4 จารึกในพิพิธภัณฑ์ฯ เชียงใหม่*, 35, 23.

⁷⁴ ประเสริฐ ฐ นคร, และคณะ. (2551). *จารึกล้านนาภาค 2 เล่ม 1: จารึกจังหวัดเชียงใหม่ ลำปาง ลำพูน และแม่ฮ่องสอน*.

กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 371-372.

⁷⁵ เพ็ญสุภา สุขคตะ. (2559). โคมปราสาท ของ "พระรัตนปัญญาเถระ" ผู้รจนาคัมภีร์ "จินกาลมาลีปกรณ์". *มติชนสุดสัปดาห์*, 36(1869), 84.

⁷⁶ บำเพ็ญ ะวิน. (2538). *มูลศาสนาตำนานล้านนา: รายงานการวิจัย*, 168.

3.2) ข้าพระ นายวัด และชุมชนสังกัดวัด: การทำบุญกัลปนา นอกจากการอุทิศผลผลิตทรัพย์สินเงินทองหรือผลประโยชน์ต่าง ๆ แล้ว การกัลปนาคนให้เป็นข้าพระหรือข้าทางศาสนา นับเป็นกิจกรรมสำคัญเช่นกัน เนื่องจากศาสนสถานภายในวัดวาอารามจำเป็นต้องได้รับการดูแลรักษาบูรณปฏิสังขรณ์ตลอดเวลา และพระภิกษุสงฆ์จำเป็นต้องมีคนคอยดูแลรับใช้เพื่อให้ปฏิบัติศาสนกิจได้อย่างเต็มที่ อีกทั้งวัดยังต้องการแรงงานเพื่อทำการผลิตในที่ดินที่ได้รับการกัลปนาด้วย ในล้านนามีการกัลปนาข้าพระจำนวนมากซึ่งถือเป็นส่วนหนึ่งในการบำรุงพุทธศาสนา

ข้าพระ (อวฺโห) คือเลกวัดหรือข้าทาสในศาสนจักร เช่นข้าวัด ข้าอาราม ข้าพระพุทธรูป ข้าพระธาตุ และข้าพระภิกษุสงฆ์ เป็นต้น จากการศึกษาของ ระวีวรรณ ภาคพรต พบว่าข้าพระซึ่งอาจเรียกได้ว่าเป็น “แรงงานวัด” นั้น แบ่งตามที่มาได้สามประเภท ประเภทแรก ข้าพระที่มาจากไพร่พลเมือง หรือ “ไพร่เอการเมือง” ที่ต้องขึ้นสังกัดและมีพันธะต่อมูลนาย แต่ได้ถูกอุทิศกัลปนาให้กับวัดโดยราชสำนักหรือโดยมูลนายท้องถิ่นในเมืองนั้น ๆ ไพร่ประเภทนี้ส่วนใหญ่ต้องได้รับพระบรมราชานุญาตจากพระมหากษัตริย์ก่อนจึงจะกัลปนาได้ เนื่องจากไพร่เมืองเป็นกำลังสำคัญของรัฐจึงต้องมีการควบคุมเพื่อไม่ให้เกิดการกัลปนากระทบกิจการของรัฐ ประเภทที่สอง ข้าพระที่มาจากชนชั้นข้าทาส ซึ่งมีทั้งทาสน้ำเงินคือผู้เป็นทาสเพราะเป็นหนี้สินถูกนายเงินผู้เป็นเจ้าของอุทิศให้เป็นข้าพระ หรือข้าทาสที่ถูกซื้อตัว หรือได้รับการไถ่ตัวจากตลาดทาสมาถวายเป็นข้าพระ และทาสที่ติดหนี้สินผลประโยชน์ของวัดเมื่อไม่สามารถชดใช้ได้จึงต้องกลายเป็นข้าพระ ประเภทที่สาม คือข้าพระที่เป็นญาติพี่น้องของพระภิกษุสงฆ์ ซึ่งพระภิกษุโดยเฉพาะบรรดาพระเถระ สามารถขอให้ฝ่ายอาณาจักรโอนญาติพี่น้องที่เป็นไพร่เมืองมาเป็นข้าพระเพื่อคอยรับใช้ปรนนิบัติพระสงฆ์รูปนั้นได้ ดังที่เรียกว่า “โยมสงฆ์”⁷⁷

การกัลปนาอุทิศคนให้เป็นข้าพระ มีทั้งการอุทิศเป็นรายคน รายครัวเรือน หรือหลายครัวเรือนรวมกัน ไปจนถึงอุทิศคนทั้งหมู่บ้าน หรือแม้แต่การอุทิศทั้งเมืองซึ่งถือเป็นกรณีพิเศษ เช่นกรณีที่พระญาสามฝั่งแกนทรงกำหนดให้ชาวเมืองของเป็น “ข้าพระธาตุเจ้านับเลี้ยง” คือให้ทั้งเมืองมีหน้าที่อุปฐากพระธาตุจอมทองไม่ต้องช่วยส่วยส่วยบรรณาการแก่เมืองหลวง เพียงแต่เจ้าเมืองของต้องนำ “ช่างฟ้อนหอกฟ้อนดาบ” มาฟ้อนถวายกษัตริย์ที่ราชธานีเชียงใหม่เพื่อเป็นการคารวะทุกปี⁷⁸

ระวีวรรณ ศึกษาพบว่า การอุทิศกัลปนาคนให้เป็นข้าพระแต่ละครั้ง โดยปกติจะมีตั้งแต่ประมาณ 1-20 ครอบครัวยุคน้อยขึ้นอยู่กับฐานะทางการเมืองของผู้อุทิศและความสำคัญของวัด เช่นกรณีวัดพระธาตุศรีจอมทอง เชียงใหม่ มีข้าพระมากถึง 41 ครอบครัวยุคนั้น มิได้เกิดจากการอุทิศเพียงครั้งเดียว แต่เป็นการสะสมแรงงานเป็นเวลานาน เนื่องจากสถานะข้าพระนั้นเป็นการสืบทอดไปเรื่อย

⁷⁷ ระวีวรรณ ภาคพรต. (2525). *การกัลปนาในล้านนาไทยตั้งแต่กลางพุทธศตวรรษที่ 20 ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 22.*, 151-161.

⁷⁸ สวัสดิ์ อ่องสกุล. (ปริวรรต). (2546). *พื้นเมืองเชียงแสน.*, 99.

ๆ จนถึงลูกหลาน และโดยเฉพาะในวัดหลวงหรือวัดสำคัญที่ได้รับการอุปถัมภ์จากกษัตริย์หรือขุนนาง ผู้ใหญ่ก็จะมีการอุทิศคนเพิ่มเติมเสมอ⁷⁹ บางครั้งการอุทิศข้าพระ อาจเป็นการรับรองจำนวนข้าพระ และผลประโยชน์แต่เดิมที่เคยมีการอุทิศไว้แล้ว เช่นตำนานพระธาตุคอกยดุง เชียงราย อ้างว่ากษัตริย์ในราชวงศ์มังรายทุกพระองค์จะเวนมิลักขุ (ชาวลัวะ) 500 ครอบครัวไว้เป็นข้าอุปฐากพระธาตุทุกรัชกาล ครั้นในรัชกาลพระเป็นเจ้าติโลกราชจึงเริ่มมีธรรมเนียมการพระราชทานตราหาลาเงินไว้เป็นเอกสารลายลักษณ์อักษรรับรอง⁸⁰ แสดงให้เห็นว่าในล้านนามีการกัลปนาคนเป็นข้าพระเป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะในคริสต์ศตวรรษที่ 15-16 คงมีจำนวนมากที่สุด

โดยทั่วไป ข้าพระ มีหน้าที่ทำนุบำรุงปกป้องรักษาศาสนวัตถุ-ศาสนสถานภายในวัด เช่น ทำความสะอาด ซ่อมแซม ก่อสร้าง คู่มครองสมบัติของวัด หรือทำหน้าที่ตามที่ถูกกำหนดไว้เฉพาะ เช่น ให้สร้างศาลา บ่อน้ำ แฝ้วถางทาง หรือให้อุปฐากพระธาตุ พระพุทธรูป หรือรับใช้ปรนนิบัติพระภิกษุเป็นการเฉพาะตามจุดประสงค์ของการกัลปนา ข้าพระยังมีหน้าที่ทำการผลิตในที่ดินของวัด หรือในที่ดินที่ได้รับการกัลปนาผลประโยชน์ให้วัด โดยได้รับการตอบแทนเป็นผลผลิตส่วนหนึ่งที่ผลิตได้นอกจากนี้ข้าพระบางส่วนไม่ต้องใช้แรงงานทำงานในวัดหรือในที่ดินของวัดที่ตนสังกัด แต่มีหน้าที่ต้องจ่ายเงินตรา หรือผลผลิตที่ถูกกำหนดให้ส่งแก่วัดในลักษณะเดียวกันกับการจ่ายส่วยภาษี เป็นต้น⁸¹

ในด้านสิทธิประโยชน์ ข้าพระส่วนใหญ่จะมีสภาพเป็นแรงงานวัดทั้งครอบครัวสืบต่อถึงลูกหลานตลอดไปจนสิ้นศาสนา ดังความเชื่อเรื่องอายุพระพุทธรูปศาสนา 5,000 ปี แต่ในทางปฏิบัติข้าพระครอบครัวหนึ่ง จะมีสมาชิกเพียง 1 คนเท่านั้น ที่จะต้องทำงานในวัดหรือในที่ดินของวัด นอกจากนี้ในการกัลปนาแต่ละครั้งจะมีการกำหนดค่าตัวของข้าพระเป็นรายคนหรือรายครอบครัว หากผู้ใดไม่ต้องการเป็นข้าพระอีกต่อไปก็สามารถหาเงินมาไถ่ตัวเองออกไปได้ และวัดก็จะนำเงินจำนวนนั้นไปจัดหาคนมาเป็นแรงงานวัดแทน ที่สำคัญข้าพระยังได้รับการยกเว้นจากกิจการงานบ้านเมือง ไม่ว่าจะเป็นพันธะในการเกณฑ์แรงงานจากมูลนายหรือการจ่ายส่วยภาษีในเวลาปกติ หรือแม้แต่การที่ได้รับการยกเว้นไม่ต้องถูกเกณฑ์ไปเป็นกำลังรบในยามศึกสงคราม อย่างไรก็ตามเนื่องจากอำนาจรัฐค่อนข้างจำกัดจึงมักมีการละเมิดแรงงานวัดจากมูลนายท้องถิ่นเสมอ จึงต้องมีคำสาปแช่งผู้ละเมิดลงในศิลาจารึกเพื่อใช้ความเชื่อเป็นเครื่องป้องกันการละเมิดอีกทางหนึ่งด้วย⁸²

⁷⁹ ระวีวรรณ ภาคพรต. (2525). *การกัลปนาในล้านนาไทยตั้งแต่กลางพุทธศตวรรษที่ 20 ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 22*, 150.

⁸⁰ เพนซ์, ฮันส์, พรหมเพ็ญ เครือไทย, และศรีเลา เกษพรหม. (2536). *ประวัติพระธาตุคอกยดุง*. กรุงเทพฯ: อมรินทร์, 120-121.

⁸¹ ระวีวรรณ ภาคพรต. (2525). *การกัลปนาในล้านนาไทยตั้งแต่กลางพุทธศตวรรษที่ 20 ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 22*, 161-163.

⁸² เรื่องเดียวกัน, 163-165.

นอกจากข้าพระแล้ว ผู้ที่ได้รับผลประโยชน์จากศาสนจักรยังได้แก่ผู้มีบทบาทในกิจการวัด คือนายวัด หรือแก้ววัด บางคนอาจเป็น “ผ้าขาว” คือชีปะขาว หรืออาจเป็นข้าพระที่ได้รับมอบหมายให้ดูแลปกครองข้าพระด้วยตนเอง หากเป็นวัดหลวงก็มักจะมีการแต่งตั้งมูลนายขึ้นมาดูแล เช่น พันวัด หมื่นวัด หรือ พันสังฆการี ทำหน้าที่ควบคุมแรงงานและดูแลทรัพย์สินของวัด นอกจากนี้ยังมีล้ามวัด คอยทำหน้าที่ป่าวประกาศข่าวสารและประสานงานเกี่ยวกับกิจการวัด ตลอดจนทำหน้าที่เก็บส่วยภาษีจากข้าพระที่ทำการผลิตในที่ดินของวัดด้วย มูลนายเหล่านี้ได้รับผลประโยชน์เป็นส่วนแบ่งจากเงินตราหรือผลผลิตของวัดเป็นค่าตอบแทนดังหลักฐานจารึก เช่น จารึกวัดตะโปทาราม (รำเป็ง) เชียงใหม่ ค.ศ.1492 ระบุว่าค่าน้ำอันเป็นรายได้ของวัดทั้งหมด 3,051,000 เบี้ย “...ไว้หื้อผู้นายกิน...” คือให้แบ่งไว้เป็นค่าตอบแทนแก่นายวัด จำนวน 200,000 เบี้ย⁸³ ส่วน จารึกอารามป่าญะ เชียงตุง ค.ศ.1571 ระบุว่าส่วยที่รวบรวมได้จากข้าพระนั้น “ห้วส่วย” คือส่วยส่วนใหญ่ให้ถวายอุปฐากพระพุทธรูป ส่วน “หางส่วย” คือส่วนที่เหลือประมาณร้อยละ 10-20 ให้เป็นค่าตอบแทนแก่ล้าม ดังว่า “...ห้วส่วยหื้อมาเป็นกำลังกับพระพุทธรเจ้า หางส่วยได้แก่ล้าม...” หรือจารึกวัดเขมินทร์ เชียงตุง ค.ศ.1596 ระบุว่า “จำเช่านา” คือผู้มีหน้าที่ดูแลเก็บส่วยภาษีค่าเช่านาจะได้รับส่วนแบ่ง ประมาณร้อยละ 10 ของส่วยทั้งหมด ดังว่า “...ส่วยค่านา เป็นเบี้ยได้ 169,000 เบี้ยแล ผู้ใดจำเช่านา มิแล้ว หื้อกิน 10,000 เบี้ย, 10,000 เบี้ย หื้อกิน 1,000 (เบี้ย), 1,000 (เบี้ย) หื้อกิน 100 (เบี้ย) ในนี้แล.....”⁸⁴ เป็นต้น

นอกจากนี้ในทางเศรษฐกิจ พบหลักฐานจารึกที่ระบุว่ามีการอุทิศเงินจำนวนหนึ่งให้วัดนำไปเป็น “เงินจ่านา” คือเงินต้น สำหรับปล่อยกู้ เพื่อเอา “ดอก” คือดอกเบี้ย แล้วนำรายได้นั้นมาบำรุงศาสนา ดังจารึกพระธาตุหริภุญไชย นครลำพูน ค.ศ.1509 ระบุว่า “...เงินจ่านาไว้เป็นมูล ให้เอาดอกเป็นค่าหมาก เมียง บูชาพระธรรม 1,100 เงิน...เงิน 5,700 ไว้เป็นมูล เอาดอก เป็นข้าวใส่บาตรบูชาพระธรรมเจ้า...”⁸⁵ ประกอบกับหลักฐานที่แสดงให้เห็นการที่ไพร่ส่วนหนึ่งเข้ามาเป็นข้าพระเนื่องจากติดหนี้สินของวัด หรือในการกัลปนาข้าพระที่ให้ไพร่ “เอาเงิน” ที่เป็นค่าตัวไป เพื่อแลกกับการเป็นข้าพระโดยสามารถไถ่ตัวเองออกไปด้วยการหาเงินมาคืนได้ในภายหลัง ดังจารึกคอยถ้ำพระ เชียงราย ค.ศ.1484 จารึกวัดศรีสุทธาวาส เวียงป่าเป้า ค.ศ.1503 จารึกเมืองพะเยา ราวคริสต์ศตวรรษที่ 15 และจารึกวัดพระธาตุจอมทอง เชียงใหม่ ค.ศ.1540⁸⁶ เป็นต้น แสดงให้เห็นชัดว่าวัดได้กลายเป็นแหล่งเงินทุนสำคัญแหล่งหนึ่งสำหรับสามัญชนทั่วไปไม่เฉพาะข้าพระอีกด้วย

⁸³ เพนซ์, ฮันส์, และศรีเลา เกษพรหม. (2548). *ประชุมจารึกล้านนา เล่ม 10 จารึกในจังหวัดเชียงใหม่ ภาค 2.*, 39.

⁸⁴ พรหมเพ็ญ เกรือไทย, และ ศรีเลา เกษพรหม. (2556). *ประชุมจารึกล้านนา เล่ม 15 จารึกเมืองเชียงตุง ภาคที่ 1.*, 209, 191.

⁸⁵ เพนซ์, ฮันส์, และคณะ. (2542). *ประชุมจารึกล้านนา เล่ม 3 จารึกในพิพิธภัณฑฯ ลำพูน.*, 111.

⁸⁶ เพนซ์, ฮันส์, ศรีเลา เกษพรหม, และศราวุธ ศรีทา. (2547). *ประชุมจารึกล้านนา เล่ม 8 จารึกในจังหวัดเชียงใหม่.*, 39. ; เพนซ์, ฮันส์, และ ศรีเลา เกษพรหม. (2546). *ประชุมจารึกล้านนา เล่ม 6 จารึกในพิพิธภัณฑฯ เชียงแสน ภาคที่ 2.*, 126. ; ศรีเลา เกษพรหม,

อนึ่ง ข้าพระมีสถานภาพค่อนข้างซับซ้อน เดิมเข้าใจกันว่าข้าพระมีสถานภาพต่ำสุดในสังคม⁸⁷ แต่พิจารณาแล้วพบว่าข้าพระในล้านนาไม่ได้มีสถานะเหมือน “ข้า” คือทาสทั่วไป ทั้งนี้การเปลี่ยนสถานะระหว่างไพร่กับข้าพระน่าจะเป็นเรื่องปกติ เนื่องจากข้าพระส่วนใหญ่จะได้รับการกำหนดค่าตัวที่แน่นอนจึงมีโอกาสไถ่ถอนตัวเองได้ และเงินค่าไถ่ตัวนั้นก็จะเป็นไปจัดหาคนมาเป็นข้าพระแทนต่อไป นอกจากนี้ยังพบว่าข้าพระส่วนหนึ่งมีสถานภาพพิเศษไม่ได้มาจากสามัญชนคือทาสหรือไพร่แต่เป็นคนในครอบครัวขุนนางหรือชนชั้นสูง เช่นจาริกวัดศรีสุทราวาส เวียงป่าเป้า ค.ศ.1502 ระบุว่า เจ้าพันนาหลังญาณวิสารอดผู้เป็นเจ้าเมืองได้สร้างมหาวิหาร แล้วกลบนาลูกเมียไว้เป็นข้าพระ ทั้งยังมอบข้าไว้ อีก 6 ครอบครัวซึ่งเป็น “คนค้า” (คนในตระกูล) และมอบทรัพย์สินเป็นวัว 4 ตัว เกวียน อีก 2 เล่ม ไว้รับใช้ลูกเมียของตนและไว้อุปัฏฐากวัดด้วย⁸⁸ กรณีนี้อาจนับเป็นกรณีพิเศษ แต่ก็ทำให้ทราบว่าข้าพระในล้านนานั้นมีสถานะที่ซับซ้อนและหลากหลายอย่างยิ่ง

การที่วัดเป็นแหล่งทุนขนาดใหญ่ และตัวข้าพระที่ได้รับการยกเว้นไม่ต้องถูกเกณฑ์แรงงานหรือเสียช่วยภาษีแก่รัฐ ตลอดจนจำนวนข้าพระที่เพิ่มจำนวนมากขึ้น จากหลายสถานะ ทั้งจากการที่มีข้าพระได้รับกลบนาใหม่เพิ่ม และกรณีที่ครอบครัวข้าพระหรือชุมชนสังกัดวัดเดิมมีการขยายตัว โดยเฉพาะในวัดหลวงหรือวัดสำคัญหรือพระเถระที่ได้รับความนิยมนับถือ ทำให้มีการสะสมแรงงานเกิดขึ้นและน่าจะมีแรงงานส่วนเกินจากการใช้งานของวัดไม่น้อย จึงทำให้ในเวลาต่อมามีข้าพระที่สามารถออกไปทำการผลิตหรือออกไปทำการค้าได้โดยไม่ต้องอยู่เป็นแรงงานติดที่ให้กับวัด

ปรากฏหลักฐานในบันทึกคำพิพากษา ปี ค.ศ.1495 รัชสมัยพระญาแก้ว คดีพิจารณาในกวัน (ศาลหลวง) เชียงใหม่ มีเจ้าแสนดินเชียงเป็นประธานคณะตุลาการ ส่วนงานการไต่สวนความว่า พ่อค้ากลุ่มหนึ่งเดินทางจากเชียงแสนมาทำการค้าที่เชียงใหม่ แต่มีจโมขมาลักหม้อทองเหลืองของพ่อค้าชื่อสามแก้วไปไม่ทราบตัวผู้กระทำ เวลานั้นเป็นยามดึก ขุนนายฝายและอ้ายหม้อผู้เป็นหลานไพร่ในสังกัดหมื่นหม้อสุเมธาลำเนา เดินทางผ่านบริเวณนั้นพอดี บรรดาพ่อค้าเข้าใจคิดว่าเป็นขโมยจึงไล่ทำร้ายคนทั้งสองจนถึงแก่ความตาย ศาลพิจารณาแล้วตัดสินให้พ่อค้าสองคนในกลุ่มคือสามแก้วเจ้าของหม้อที่หาย และคำตราผู้ลงมือทำร้าย มีความผิดให้ลงโทษปรับไหม แต่เนื่องจากสามแก้วเป็นข้าพระสังฆราชวัดหลวง เชียงแสน ค่าตัว 200 เงิน มี “ที่ดินค้า” 150 เงิน ส่วนคำตราและภรรยาเป็นข้าพระพุทธรูปวัดดอนแท่น เชียงแสน ค่าตัว 640 เงิน มี “ที่ดินค้า” 200 เงิน ทั้งด้วยเป็นเหตุสุดวิสัยและ

และคณะ. (2551). *ประชุมจาริกล้านนา เล่ม 13 จาริกในจังหวัดเชียงราย.*, 63. ; เพนซ์, ฮันส์, และ ศรีเลา เกษพรหม. (2546). *ประชุมจาริกล้านนา เล่ม 6 จาริกในพิพิธภัณฑสถาน เชียงแสน ภาคที่ 2.*, 17.

⁸⁷ อุทิศ จินนิพนธ์สกุล. (2528). *วิวัฒนาการเศรษฐกิจวัดไทย.* นนทบุรี: สร้างสรรค์, 41.

⁸⁸ ศรีเลา เกษพรหม, และคณะ. (2551). *ประชุมจาริกล้านนา เล่ม 13 จาริกในจังหวัดเชียงราย.*, 63.

เห็นแก่ที่พ่อค้าทั้งสองเป็นข้าทางศาสนาจึงลดโทษให้ปรับไหมเพียงกึ่งหนึ่ง ส่วนที่เหลือราชสำนักได้ช่วยออกค่าชดเชยแก่ทายาทผู้ตาย รวมถึงค่าหม้อทองเหลืองให้แก่สามแก้วด้วย⁸⁹

จากสำนวนคดี แสดงให้เห็นว่าข้าพระเหล่านี้เป็นกลุ่มคนที่ไม่ต้องใช้แรงงานคิดที่ จึงสามารถเดินทางออกมาค้าขายถึงต่างเมืองเป็นเวลานานได้โดยไม่กระทบหน้าที่ข้าพระ รวมทั้งนับเป็นกลุ่มคนที่หลุดออกจาก “สังคมชวานา” แล้ว เนื่องจากสามารถเดินทางออกมาค้าขายได้แม้จะเข้าสู่เดือน 9 อันเป็นฤดูกาลทำนา คนส่วนใหญ่ต้องเตรียมตัวทำการเพาะปลูกกันแล้วผู้ที่เป็นชวานาหรือพ่อค้าชวานาก็ตาม ย่อมไม่สามารถเดินทางไกลได้ แต่ในกรณีของคนกลุ่มนี้ สันนิษฐานว่าคงทำการค้าเป็นอาชีพ และคงต้องจ่ายส่วยให้วัดในรูปของเงินตรา ซึ่งนอกจากจะได้รับความคุ้มครองไม่ต้องถูกเกณฑ์แรงงานหรือเก็บส่วยภาษีจากรัฐแล้ว เห็นได้ชัดว่ายังได้รับการลดหย่อนผ่อนโทษในกรณีทำความผิดอีกด้วย แทบกล่าวได้ว่าคนกลุ่มนี้คืออภิสิทธิ์ชน สถานภาพที่พิเศษเช่นนี้ทำให้บรรดาข้าพระ นับเป็นกลุ่มคนที่มีโอกาสประกอบกิจกรรมทางเศรษฐกิจทั้งการผลิตและการค้า จนสามารถสะสมเงินทองความมั่งคั่งได้ จนอาจเรียกได้ว่าเป็น “แรงงานกึ่งเสรี” นับเป็นกลไกสำคัญส่วนหนึ่งซึ่งช่วยผลักดันให้เกิดความคิดคึกคักทางเศรษฐกิจและการกระจายทรัพยากรภายในระบบเศรษฐกิจของรัฐอย่างต่อเนื่อง

การทำบุญที่เติบโตมากขึ้นคงทำให้วัดมีทรัพย์สินส่วนเกินจำนวนมาก โดยเฉพาะวัดหลวงซึ่งได้รับการอุปถัมภ์จากชนชั้นสูง นอกจากค่าใช้จ่ายด้านงานก่อสร้างและบำรุงพระภิกษุแล้ว ทรัพย์สินส่วนหนึ่งคงใช้อุปถัมภ์ผู้คนในศาสนจักร โดยเฉพาะบรรดาข้าพระซึ่งเป็นฆราวาส ไม่ได้ถูกจำกัดจากพระวินัยเช่นพระภิกษุสงฆ์ ทำให้แม้จะได้รับความแบ่งผลประโยชน์ในสัดส่วนที่น้อยกว่า แต่ก็สามารถสะสมทรัพย์สินได้อย่างเปิดเผย ทั้งยังสามารถใช้ทรัพย์สินนั้นเป็น “ที่น” คือ “ทุน” ประกอบการให้ดอกเบี้ย โดยเฉพาะการที่ข้าพระได้รับสิทธิพิเศษต่าง ๆ จากรัฐ การที่มีทั้งแหล่งทุนและโอกาสในการประกอบการทางเศรษฐกิจ คงทำให้ข้าพระบางส่วนสามารถสะสมทุนจนมั่งคั่ง และเป็นผู้นำในการทำบุญได้เองโดยไม่ต้องได้รับการอุปถัมภ์ก่อน ดังจารึกวัดทงแลง เมืองพะเยา ราวคริสต์ศตวรรษที่ 15 ระบุว่าข้าพระวัดทงแลงได้ร่วมกันสร้างวัดถวายพระมหาเถรประสาธเจ้า และยังนำบุญนั้นถวายแก่พระมหาเทวีเจ้า(พระราชมารดาของกษัตริย์)⁹⁰ จึงนับได้ว่า ข้าพระอันเป็นกลุ่มสามัญชนที่ได้ประโยชน์และเติบโตจากกิจกรรมการบริโภครทางสังคม ก็ได้กระโจนเข้าสู่การบริโภครทางสังคมด้วย จึงเข้าเป็นส่วนหนึ่งของวงจรการบริโภครทางสังคมในที่สุด

⁸⁹ สุรสิงห์สารวม ฉิมพะเนาว์.(2531). *คลองเจือแห่งพระเจ้ากือนา*, 45-46.

⁹⁰ เพนซ์, ฮันส์, และ ศรีเลา เกษพรหม. (2546). *ประชุมจารึกล้านนา เล่ม 6 จารึกในพิพิธภัณฑ์เชียงใหม่ ภาคที่ 2*, 137.

ระหว่างคริสต์ศตวรรษที่ 14-16 อันเป็นช่วงเวลาที่เรียกว่าเป็น “ยุคทอง” ของล้านนานั้น ได้เกิดกระบวนการทางวัฒนธรรมที่เข้าไปสัมพันธ์กับการขยายตัวของเศรษฐกิจของรัฐ กล่าวคือผลจากความเติบโตทางการค้าแบบจารีตระหว่างรัฐของล้านนากับบ้านเมืองต่าง ๆ โดยรอบ ได้นำเงินตราและความมั่งคั่งมาสู่กลุ่มคนชั้นนำจำนวนมาก แต่กระบวนการทางวัฒนธรรมภายในสังคมของล้านนาเอง ได้แก่ “กิจกรรมการบริโภคทางสังคม” ทั้งการใช้จ่ายซื้อหาสิ่งสินค้าแสดงสถานะทางสังคมหรือสินค้าฟุ่มเฟือย และโดยเฉพาะการทำบุญในพุทธศาสนา ได้ทำให้เกิดการถ่ายเททรัพย์สินจำนวนมากจากชนชั้นสูงไปสู่ระบบเศรษฐกิจผ่านกลุ่ม “สามัญชน” ที่เกี่ยวข้อง ได้แก่กลุ่มผู้ทำการค้า กลุ่มผู้ทำงานหัตถกรรมหรือช่างฝีมือ และกลุ่มคนในศาสนจักร โดยเฉพาะบรรดาข้าพระ ซึ่งมีทั้งข้าพระที่ทำการค้าและที่เป็นช่างฝีมือซ้อน ไปในตัวด้วย ทำให้สามัญชนเหล่านี้มีโอกาสสะสมความมั่งคั่งกลายเป็น “ไพร่มั่งมี” และที่สุดก็ได้เข้าไปมีส่วนใน “วงจรกิจการบริโภคทางสังคม” เช่นเดียวกับชนชั้นสูง ซึ่งส่งผลอย่างไร้พินาศต่อระบบเศรษฐกิจโดยรวมทั่วทั้งพระราชอาณาจักร

5.1.2 ความเปลี่ยนแปลงอันละเอียดอ่อนภายในโครงสร้างทางสังคมของล้านนา

สามัญชน โดยเฉพาะกลุ่มคนที่เกี่ยวข้องกับการบริโภคทางสังคมกลุ่มต่าง ๆ ซึ่งมีบทบาทสำคัญในการกระจายถ่ายเทความมั่งคั่งของรัฐและชนชั้นสูงไปสู่ระบบเศรษฐกิจโดยรวม ตลอดจนสามารถสร้างความมั่งคั่งให้กับตนเอง และในที่สุดก็ได้กระโจนเข้าสู่วงจรกิจการบริโภคทางสังคมด้วยดังได้กล่าวไปแล้ว ได้กลายเป็นกลุ่มคนที่ขับเคลื่อนระบบเศรษฐกิจทำให้เกิดการขยายตัวของกำลังการบริโภค ที่ไปกระตุ้นกิจกรรมการผลิตในด้านต่าง ๆ จนกระทั่งผลักดันให้เศรษฐกิจภายในรัฐเจริญรุ่งเรือง และสุดท้าย ความเติบโตของพวกเขาเหล่านี้ได้ก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงบางประการขึ้นในโครงสร้างชนชั้นทางสังคมภายในล้านนา จากเดิมที่ชนชั้นในสังคมล้านนามีเพียงการแบ่งแยกอย่างหยาบ ๆ เป็นชนชั้นมูลนาย และไพร่ ทาส ก็ทำให้เริ่มมีการจัดลำดับชั้นทางสังคมที่ละเอียดซับซ้อนมากขึ้น จนกล่าวได้ว่า การขยายตัวของสามัญชนที่มีบทบาททางเศรษฐกิจเหล่านี้ ได้ทำให้เกิดการแตกตัวของชนชั้นขึ้นภายในโครงสร้างทางสังคม แม้จะไม่ได้เป็นการกระทบจนถึงขั้นทำลายโครงสร้างหลักของสังคมจารีตศักระดึก แต่ก็ทำให้เห็นแล้วว่า ได้เกิดความเปลี่ยนแปลงอันละเอียดอ่อนขึ้น อันเป็นผลจากระบบเศรษฐกิจ โดยเฉพาะในยุคทองนั่นเอง

โดยปกติโครงสร้างของสังคมชนชั้นศักดินาในล้านนาแบ่งผู้คนออกเป็นสองกลุ่มหลัก ได้แก่ชนชั้นมูลนาย คือชนชั้นผู้ปกครอง และชนชั้นที่ไม่ใช่มูลนาย คือผู้ถูกปกครอง แต่เนื่องจากล้านนาไม่ปรากฏข้อกำหนดเกี่ยวกับศักดินาอย่างชัดเจน ดังเช่นที่กรุงอยุธยามีการกำหนดศักดินาที่เป็นเครื่อง

บอกสถานะของบุคคลโดยตรงด้วยจำนวนพื้นที่นาเป็นไร่⁹¹ จึงทำให้การศึกษาการแบ่งลำดับชั้นในสังคมล้านนายุคศักดินาค่อนข้างมีปัญหา กฎหมายที่เชื่อว่าเก่าแก่ที่สุดของล้านนาได้แก่ “มังรายศาสตร์” อ้างถึงจารีตที่ท้าวลาวเม็งได้ตั้งอาชญาเอาไว้ให้แก่พระญามังราย นับแต่ปี ค.ศ. 1229 ได้ระบุชนชั้นในสังคมไว้กว้าง ๆ ว่าประกอบไปด้วย ท้าวพระญา (กษัตริย์และเชื้อพระวงศ์) เจ้าขุนผู้กินนา (ขุนนาง) ไพร่ฟ้า (ไพร่) และ ผู่ซ้า (ทาส) รวมถึงการจัดกำลังคนเป็นลำดับชั้นตาม “ระบบนายสิบ”⁹²

อย่างไรก็ตาม ช่วงเวลาจากตอนต้นราชวงศ์มาถึงยุคทองราวครึ่งศตวรรษ น่าจะมีพัฒนาการทางสังคมไม่น้อย ในพื้นเมืองเชียงแสน กล่าวถึงในรัชกาลพระญาคำฟู ว่ามี “กฏุมพีกะ” (๓๕๕๓) คือ “ไพร่มั่งมี” เกิดขึ้นแล้ว ดังกรณี “กฏุมพีงั่วหง” พระสหายแห่งเวียงเชียงคำในเขตเชียงแสน⁹³ นับเป็นชนชั้นพิเศษที่ปรากฏร่องรอยขึ้นในต้นคริสต์ศตวรรษที่ 14 ต่อมาช่วงปลายคริสต์ศตวรรษที่ 14 ในรัชกาลพระญากือนา มุทธศาสนาให้ข้อสังเกตว่าเริ่มมีผู้คนหลากหลายมากขึ้นโดยเฉพาะในหมู่ที่ไม่ใช่มูลนาย ดังในการตั้งขบวนต้อนรับพระสุมนเถระที่ยาวกว่า 32 กิโลเมตรนั้น มีการจัดลำดับผู้คนให้ “หมุกหบดี แลพ่อค้า ถ้วนหน้าหมู่ชาวเมือง” อยู่ในขบวนด้วย⁹⁴ แสดงว่ากลุ่มคนสามัญชนที่จัดอยู่ในพวก “กฏุมพีกะ” คือ ไพร่มั่งมีคงมีจำนวนมากขึ้นในช่วงเริ่มก่อตัวของยุคทอง สอดรับกับการมาของถึงของพุทธศาสนาแบบลังกาวงศ์ เป็นสิ่งสะท้อนความเปลี่ยนแปลงทางสังคมที่เกิดขึ้นในช่วงเวลานี้⁹⁵

คติความต่าง ๆ ที่มีบันทึกนับแต่รัชสมัยพระญากือนา เรื่อยมาจนถึงรัชกาลพระญาแก้ว ไม่น้อยกว่า 60 คดี สะท้อนให้เห็นชัดเจนว่าสามัญชนในล้านนามีสถานภาพที่ค่อนข้างหลากหลายและซับซ้อนอย่างยิ่ง โดยเฉพาะพบว่ามีบุคคลที่เปลี่ยนสถานภาพระหว่างไพร่-ทาส ตลอดจนพบว่ามีคนอย่างข้าพระบางส่วนที่หลุดออกจากสังคมชวา และ ไพร่บางส่วนที่หลุดออกจากระบบสังกัดมูลนาย แม้จะเป็นตัวอย่างจำนวนน้อย แต่ก็ทำให้เห็นได้ว่าภายในโครงสร้างทางสังคมเริ่มมีความซับซ้อนมากขึ้นกว่าเดิม โดยเฉพาะเกิดจากการเติบโตของกลุ่มสามัญชนเป็นกรณีที่ค่อนข้างชัดเจน แม้ล้านนาจะไม่มีกำหนดศักดินาเป็นไร่นาเช่นกรุงศรีอยุธยา แต่ในภาวะสังคมยุคจารีตศักดินา คงต้องมีหลักจารีตบางประการที่เป็นตัวแสดงความแตกต่างระหว่างชนชั้นในสังคม จากการศึกษาพบว่ากฎหมายจารีตของล้านนาจำนวนหนึ่ง ได้กล่าวถึงการจัดลำดับชั้นทางสังคมด้วยการกำหนด “ค่าตัว” ของบุคคลใน

⁹¹ สวัสดิ์ อ่องสกุล. (2558). *ประวัติศาสตร์ล้านนา*, 197, 480.

⁹² สมหมาย เปรมจิต. (ปริวรรต). (2518). *มังรายศาสตร์ ภาคปริวรรต ลำดับที่ 1 (ฉบับวัดหมื่นเงินทอง)*.

⁹³ คณะอนุกรรมการตรวจสอบและชำระตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่. (ปริวรรตและตรวจสอบชำระต้นฉบับ). (2538). *ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ ฉบับเชียงใหม่ 700 ปี*. เชียงใหม่ : ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดเชียงใหม่ สถาบันราชภัฏเชียงใหม่, 49.

⁹⁴ บำเพ็ญ ระวิน. (2538). *มุทธศาสนาสำนวนล้านนา: รายงานการวิจัย*, 155.

⁹⁵ สวัสดิ์ อ่องสกุล. (2558). *ประวัติศาสตร์ล้านนา*, 150.

ระดับต่าง ๆ รวมไปถึงค่าปรับใหม่ และค่าชดใช้สินคิดในกรณีทำความผิดต่อคนในระดับชั้นต่าง ๆ ไว้ไม่เท่ากัน ซึ่งช่วยให้เราทราบการจัดลำดับทางชนชั้นในสังคมล้านนายุคจารีตได้ในเบื้องต้น

สันนิษฐานว่า การแบ่งลำดับชั้นผู้คน โดยใช้การกำหนดค่าตัวและอัตราค่าปรับตามศักดิ์ของแต่ละชั้นตามกฎหมายดังกล่าว คงเกิดขึ้นชัดเจนอย่างน้อยที่สุดนับแต่ต้นรัชกาลพระญาแก้วเป็นต้นมา เนื่องจากมีบันทึกคำพิพากษาคดี ลงวันเต้ายี่ ขึ้น 15 ค่ำ เดือน 11 ตรงกับ ค.ศ.1499 เป็นปีที่ 5 ในรัชกาลพระเมืองแก้ว ที่กล่าวถึงคดีมูลนายชั้นผู้น้อยวิวาทกันต่อหน้ามูลนายขุนนางผู้ใหญ่ โดยในคำพิพากษาได้ตัดสินลงโทษปรับใหม่คู่กรณี โดยอ้างตาม “บุราณ” เกี่ยวกับข้อกำหนดค่าปรับใหม่ที่อิงลำดับศักดิ์ของผู้กระทำผิด⁶ แสดงให้เห็นว่ากฎหมายที่ระบุค่าตัว หรือค่าปรับในการกระทำผิดแบ่งเป็นลำดับชั้นต่าง ๆ อย่างน้อยที่สุด ก็มีการใช้งานในรัชกาลนี้แล้ว ซึ่งการอ้างว่าเป็นการตัดสินตาม “บุราณ” แสดงว่าไม่ใช่พระราชกำหนดที่พระญาแก้วทรงตราขึ้นด้วยพระองค์เอง แต่เป็นพระราชกำหนดที่มีมาก่อนหน้าซึ่งอาจหมายถึงรัชกาลพระญาอดเชียงราย หรือเป็นไปได้ว่าอาจเริ่มใช้มาแล้วนับแต่ในรัชกาลพระเป็นเจ้าติโลกราช อนึ่งรัชกาลพระญาแก้วเอง ปรากฏว่าเริ่มตราหลักกฎหมายเป็นข้อ ๆ สันนิษฐานว่า เริ่มมีการรวบรวมหลักกฎหมายต่าง ๆ ที่พบบ่อย นำมาจัดเรียงเป็นข้อ ๆ รวมกัน ให้มีความเป็นแบบแผนมากขึ้นเพื่อใช้สำหรับตุลาการในการอ้างอิงเพื่อพิจารณาตัดสินคดี จากเดิมที่การตัดสินคดีจะอิงจากคำตัดสินคดีในลักษณะเดียวกันที่เคยมีการตัดสินมาแล้ว⁷ ทั้งนี้สันนิษฐานว่าลักษณะของกฎหมายที่ระบุค่าตัวดังกล่าว ตรงกับระบบ “ค่าขันคอ” ของอาณาจักรล้านช้าง หรือพระอัยการ “กรมศักดิ์” หรือ “พรหมศักดิ์” ของกรุงศรีอยุธยา ซึ่งล้วนได้รับอิทธิพลมาจากทศวรรษศตวรรษของมอญ⁸ มีความเป็นไปได้ว่าระบบกำหนด “ค่าคน” ในล้านนา อาจเป็นการรับอิทธิพลมาจากกฎหมายของกรุงศรีอยุธยาที่ได้ปฏิรูปขึ้นในรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ตรงกับรัชกาลพระเป็นเจ้าติโลกราช หรือมิเช่นนั้นก็อาจเป็นการรับมาจากทศวรรษศตวรรษของมอญโดยตรงซึ่งก็มีความเป็นไปได้สูงเช่นกัน

ยกตัวอย่างเช่น กฎหมายล้านนา ต้นฉบับจากวัดชัยพระเกียรติ เชียงใหม่ แม้ไม่ระบุศักราชที่เขียนขึ้นหรือปีที่คัดลอก แต่คาดว่าจะเป็นกฎหมายที่มีความเก่าแก่พอสมควรเพราะได้อ้างถึงกฎหมาย “กือนา” และ “ธรรมศาสตร์” ด้วย⁹ กฎหมายฉบับนี้กล่าวถึงข้อกำหนดหลายประการที่สะท้อนการจัดลำดับชั้นของคนในสังคม เช่นในข้อกำหนดเกี่ยวกับ “สินคิด” หมายถึง การชดใช้ค่าสิน

⁶ สุรสิงห์ตำรวม ฉิมพะเนา. (ปริวรรต). (2531). *คลองเจือแห่งพระเจ้ากือนา.*, 54-55.

⁷ คัมภีร์โบราณเรื่อง *กฎหมายมังราย คำฟู กือนา แสนเมืองมา ศรีไตรราช.* วัดไม่งามหลวง ตำบลไม่งาม อำเภอเมือง จังหวัดตาก, รหัสไมโครฟิล์ม สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ 81.096.03.020-020, จำนวน 1 ชุด (มี 44 หน้าโบราณ).

⁸ ศิริพร ดาบเพชร. (2548). "ค่าของคน" และ "บทปรับ". ใน *กฎหมายตราสามดวง.* มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ. สำนักหอสมุดกลาง, 44-78.

⁹ สมหมาย เปรมจิตต์. (ปริวรรต). (2518). *กฎหมายล้านนา ภาคปริวรรต ลำดับที่ 3.*, 3.

ผิด คือค่าปรับ ในความผิดต่าง ๆ ด้วยจำนวน “ทาส” ดังว่า “...ในห้วงนี้จักกคค่าสินผิดทั้งหลาย อันจักได้ใช้ชำนั้นแล...”¹⁰⁰ โดยระบุ ว่าความผิดที่มีต่อคนประเภทใด หรือความผิดลักษณะใด จะต้องชดใช้ด้วย “ทาส” ตามจำนวนนั้น ๆ นอกจากระบุจำนวนทาสแล้วยังมีการเปรียบเทียบจำนวนทาสเป็นเงินตราด้วย แสดงว่า หากมีการทำผิดจริงสามารถชดใช้ได้ด้วย จำนวนทาสตามที่กำหนดหรือ หากไม่มีทาส หรือไม่ต้องการชดใช้ด้วยทาส สามารถชดใช้ด้วยเงินแทนได้ด้วย อนึ่ง ทาส ถือเป็นเครื่องแสดงฐานะและบารมีของผู้คนในยุคจารีตอย่างหนึ่ง สมัยโบราณหากมีการทำผิดจึงให้ชดใช้ความผิดด้วยข้าทาส นับเป็นการลงโทษที่นอกจากจะลงโทษด้วยการลดทอนแรงงานในการผลิตของผู้กระทำผิด ยังถือว่าการลด “เกียรติ” หรือ “บารมี” ของผู้กระทำผิดด้วยการลดจำนวนคนในสังกัดของผู้คนนั้นอีกด้วย แต่เนื่องจากแรงงานคนมีอยู่อย่างจำกัด ต่อมากฎหมายจึงอนุญาตให้ชดใช้เป็นตัวแทนได้ ทั้งนี้ ความผิดดังกล่าว คงจะเป็นการกำหนดอัตราโทษสำหรับความผิดที่ชนชั้นสูงกระทำต่อกันเนื่องจากผู้ที่จะมีข้าทาสมากมายนับสิบคนขึ้นไปคงจะมีแต่ขุนนางหรือเชื้อพระวงศ์ชนชั้นสูง และความผิดของชนชั้นอื่นๆ ที่กระทำต่อกัน มีการกำหนดในหัวข้อถัดไปจากนี้

ทั้งนี้กฎหมายจารีตดังกล่าว ยังกล่าวถึง “ค่าคน” หมายถึงการกำหนดค่าตัวของบุคคลโดยแบ่งตามเงื่อนไขต่าง ๆ เพื่อเป็นแนวทางในการกำหนดค่าปรับสินไหมหรือสินใช้¹⁰¹ โดยแบ่งเป็นการกำหนดค่าปรับตามความผิดและสถานะผู้เสียหายหรือผู้กระทำผิด ซึ่งมีรายละเอียดข้อกำหนดต่าง ๆ ยิบย่อยอีกเป็นจำนวนมาก หากพิจารณาตามข้อกำหนดของกฎหมายจารีตเหล่านี้ แสดงให้เห็นว่าเริ่มมีการจัดลำดับชั้นผู้คนอย่างซับซ้อนก่อนข้างแน่นอนแล้ว นอกจากนี้ อัตราค่าปรับใหม่ การกระทำผิดของคนในลำดับชั้นต่าง ๆ หรือ ทำผิดต่อกันในลำดับชั้นต่าง ๆ ยังแสดงให้เห็นการแบ่งลำดับชั้นอย่างชัดเจน โดยใช้ เงินค่าตัว เป็นตัวแบ่ง คงไว้ให้อ้างอิงในการปรับไหมตามสถานะนั้นเอง จากเดิมที่การลำดับชั้นของผู้คนในล้านนา เป็นไปอย่างกว้าง ๆ โดยอาศัย “ระบบนายสิบ” ซึ่งเป็นระบบการควบคุมกำลังคนขึ้นสังกัดมูลนายเป็นลำดับชั้น การเริ่มมีการกำหนดชั้นของคนด้วย “ค่าตัว” นั้น สะท้อนว่ามี การการจัดลำดับชนชั้นในสังคมที่ซับซ้อนมากขึ้นกว่าแต่เดิม

โดยเฉพาะอย่างยิ่ง จากข้อมูลที่นำเสนอ (ดูตารางที่ 5.2-5.3 หน้า 268 - 269) เห็นได้ว่าภายในกลุ่มของสามัญชน โดยเฉพาะ “ไพร่” นั้น ชัดเจนว่าเกิดการแตกตัวภายใน โดยไม่ได้มีแต่ไพร่ฟ้า หรือไพร่ไท ดังเดิม แต่มีการแบ่งลำดับชั้นย่อย ๆ ในชนชั้นไพร่ ออกมากถึง 4 ลำดับชั้น ประกอบด้วย ไพร่ชั้นดี คือกลุ่มที่เรียกว่า “คนคิมี่ชื่อ” และ “สะคว่ยเศรษฐี” ไพร่ชั้นกลาง คือกลุ่มที่เรียกว่า “คนคิมี่ชื่อปานกลาง” และ “สะคว่ย-เศรษฐีน้อย” ไพร่ชั้นน้อย คือกลุ่มที่เรียกว่า “ไพร่เหมือนกัน” คือไพร่ทั่วไปที่มี

¹⁰⁰ สมหมาย เปรมจิตต์.(ปริวรรต). (2518). กฎหมายล้านนา ภาคปริวรรต ลำดับที่ 3, 1.

¹⁰¹ เรื่องเดียวกัน., 3-5.

สถานภาพในระดับเดียวกัน และสุดท้าย คือ ไพร่เลว เป็นไพร่ชั้นล่างสุด เรียกว่า “ไพร่ผู้ทุกข์” คือไพร่ที่ทุกข์ยาก หรือยากจน นั่นเอง โดยไพร่แต่ละชั้นจะมีสถานภาพทางสังคมต่างกัน สะท้อนจากจำนวนค่าตัวหรือค่าปรับกรณีทำผิดต่อไพร่ชั้นนั้น ๆ และน่าสังเกตว่า การแบ่งชนชั้นไพร่ดังกล่าวเป็นการแบ่งตามสถานภาพทางเศรษฐกิจซึ่งคงมาพร้อมกับสถานภาพทางสังคมนั่นเอง เช่น การจะเป็นสะครวญเสฐฐิ หรือ คนคิมิชื่อได้ ไม่เฉพาะแต่มีความร่ำรวยเท่านั้น แต่ยังคงต้องเป็นคนที่มิบุญ ได้รับการยกย่องจากคนทั่วไป รวมไปถึงเป็นผู้ให้การสนับสนุนเงินทองหรือเป็นแหล่งทุนให้แก่รัฐ ดังนั้นแม้คนกลุ่มนี้จะเป็นสามัญชน แต่รัฐจะให้เกียรติในทางธรรมเนียมประเพณี เช่น จะมีการพระราชทานเครื่องยศให้เทียบเท่ากับบุโรหิต ดังว่า “...แต่วงศ์บุตรโภค คือว่าช่างม้าเสวตฉัตร เครื่องประดับ อันยื่นให้แก่มันตั้งไว้ในฐานันดรเพียงมหาบุโรหิต ใส่ชื่อ(ผู้มีเจ้าของ)หือเป็นเสฐฐินั้นแล...”¹⁰² เป็นต้น

จะเห็นได้ว่า “๑๖๕” (เสฐฐิ - เศรษฐี) มีลำดับชั้นสูงสุดในหมู่ไพร่มีมมี เป็นพวกที่รัฐให้การยอมรับ ซึ่งหมายถึงความสามารถในการสมาคมกับชนชั้นสูง คือขุนนางหรือเชื้อพระวงศ์ได้ ดังปรากฏร่องรอยว่า กษัตริย์ล้านนาบางพระองค์ทรงสนิทสนมกับสามัญชนซึ่งจัดอยู่ในกลุ่มไพร่มีมมี เช่น พระญาคำฟูทรงมีกนิมพิงว่งเป็นพระสหาย ซึ่งคงเป็นเสฐฐิผู้หนึ่งในเชียงคำ¹⁰³ และนั่นทพระยาแก้วเมืองจุมภิต แห่งเมืองลคร(ลำปาง) อดีตพระพี่เลี้ยงพระเป็นเจ้าดิโลกราช มีมิตรสหายชื่ออ้ายจอมแพ้ว พ่อค้าแห่งเมืองแพร่ ซึ่ง “เดินมาค้าขายกิน” และเข้ามาตั้งรกรากถึงเขตเมืองลคร(ลำปาง)¹⁰⁴

กฎหมายจารีตระบุนถึงการชดใช้กรณีที่มีการทำร้ายฟันแทงกันด้วยจำนวน “ข้า” คือทาสระหว่างชนชั้นระดับต่าง ๆ ว่า “สะครวญเสฐฐิคนคิมิชื่อ ฟันแทงกันมีบาดรอย ใช้ข้า 16 คน ผิวว่าบาดรอยมีมิ ใช้ข้า 8 คน”¹⁰⁵ หมายถึง ไพร่มีมมี คือพวก “สะครวญ เศรษฐี” หากทำร้ายฟันแทงกัน ถึงขั้นมีบาดแผล ผู้ผิดให้ชดใช้ด้วยข้าทาส 16 คน หากไม่มีบาดแผลให้ชดใช้ 8 คน เป็นรองเพียง “อำมาตย์น้อย” คือขุนนางชั้นผู้น้อย ที่ต้องชดใช้ด้วยข้าทาส 21 คน กรณีมีบาดแผล และ 11 คนกรณีไม่มีบาดแผล¹⁰⁶ แต่เชื่อว่าไพร่มีมมี หรือเสฐฐิจะถูกจัดเป็นชนชั้นสูง เนื่องจากคนกลุ่มนี้ไม่ได้หลุดจากพันธะในระบบไพร่ ตามจารีต ไพร่มีมมียังคงเป็น “ไพร่” ที่ต้องสังกัดมูลนาย อย่างน้อยที่สุดก็ต้องเป็น “ไพร่หลวง” ที่สังกัดรัฐ และขึ้นกับการปกครองต่อนายบ้านนายเมืองในพื้นที่ ๆ คนอาศัยอยู่

¹⁰² อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว, และคณะ. (ปริวรรต). (2524). สมุดตราข ประเพณี 6 ประการ., 9.

¹⁰³ คณะอนุกรรมการตรวจสอบและชำระตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่. (ปริวรรตและตรวจสอบชำระต้นฉบับ). (2538). ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ ฉบับเชียงใหม่ 700 ปี., 49.

¹⁰⁴ สรัสวดี อ๋องสกุล. (2558). พินิจตำนานลำปาง., 84-85.

¹⁰⁵ สมหมาย เปรมจิตต์. (2518). กฎหมายล้านนา ภาคปริวรรต ลำดับที่ 3., 4-5.

¹⁰⁶ เรื่องเดียวกัน, 4.

เพียงแต่ในทางปฏิบัติ สามารถใช้เงินซื้อหาข้าทาสเพื่อมารับใช้และให้ไปเกณฑ์แรงงานแทนได้¹⁰⁷ หรือสามารถจ่ายเงินตราเป็น “ค่าคาน” แทนการถูกเกณฑ์ได้¹⁰⁸ แสดงให้เห็นว่ารัฐยินยอมให้คนเหล่านี้มีอิสระในระดับหนึ่งแลกกับรายได้จากส่วยภาษีที่เหล่าไพร่มั่งมีต้องจ่ายเป็นเงินตราซึ่งทำให้รัฐและมูลนายได้รับผลประโยชน์สูงกว่าการบังคับให้คนเหล่านี้มาเป็นแรงงานโดยตรง

อย่างไรก็ตาม การแตกตัวในโครงสร้างชนชั้นในสังคมของล้านนา เป็นลักษณะของการแตกตัวย่อย ๆ ภายในกรอบของชนชั้นนั้น ๆ สำหรับคนที่เติบโตโคโคเด่นมาก ก็จะถูกคูดกลืนเข้าสู่ระบบมูลนาย คือ ได้รับการแต่งตั้งให้เป็นขุนนาง เช่นกรณีของหมื่นเงินกองที่มาจากชนชั้นพ่อค้า และบรรดานายช่างต่าง ๆ มักได้รับตำแหน่งเป็นช่างหลวง ดังนั้น แม้สามัญชนจะเติบโตเท่าใด ก็ไม่เกิดชนชั้นใหม่ขึ้นมา อย่างมากที่สุดก็เป็นที่ไพร่ที่มีอิสระจากการสังกัดมูลนายเท่านั้น ทั้งยังคงมีพันธะที่จะต้องจ่ายส่วยภาษี เป็นต้น แต่เท่านี้ก็เพียงพอแล้วที่ทำให้เห็นว่า เศรษฐกิจได้ทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงขึ้นกับสังคม แม้จะเป็นการเปลี่ยนแปลงที่ละเอียดอ่อน และไม่ได้ทำให้โครงสร้างทางสังคมแบบเดิมถูกทำลายหรือล่มสลายลง แต่เราก็ไม่อาจมองข้ามข้อเท็จจริงทางประวัติศาสตร์เช่นนี้ไปได้

สรุปได้ว่าโครงสร้างสังคมศักดินาจารีตของล้านนา โดยหลักแล้วประกอบด้วยชนชั้นกลุ่มใหญ่ 3 ชนชั้น ได้แก่ ชนชั้นสูง ชนชั้นสามัญหรือไพร่ และข้าทาสซึ่งมีสถานะต่ำที่สุด นอกจากนี้ยังมีชนชั้นพิเศษ หรืออาจจัดเป็นกลุ่มคนนอกระบบชนชั้นได้แก่นักบวช อย่างพระภิกษุ หรือพราหมณ์แม้จะดูเหมือนการแบ่งชนชั้นในล้านนาในระยะแรกจะเป็นไปในลักษณะกว้าง ๆ และไม่ค่อยเข้มงวด ซึ่งอาจเกิดจากเดิมความเป็นอยู่ของเจ้าและไพร่ไม่แตกต่างกันมากนัก แต่ในเวลาต่อมา โดยเฉพาะอย่างยิ่งในยุคทองเป็นต้นมา ระหว่างในคริสต์ศตวรรษที่ 15-16 ซึ่งเป็นจุดเฟื่องฟูของยุคทอง พบว่าเริ่มมีสัญญาณการแบ่งแยกสถานะชนชั้นที่ค่อนข้างละเอียดซับซ้อนอย่างมากแล้ว อันเป็นผลจากการที่สังคมมีความเปลี่ยนแปลงอย่างมากซึ่งเกิดจากการที่สามัญชนเข้าไปมีส่วนร่วมในกิจกรรมทางเศรษฐกิจจนสามารถสะสมทุนและสร้างความมั่งคั่งให้กับตนเองได้อย่างมากนั่นเอง

เกี่ยวกับระบบชนชั้นในสังคมยุคจารีตศักดินาของล้านนา โดยเฉพาะในสมัยราชวงศ์มังราย เป็นเรื่องสำคัญและมีรายละเอียดมาก ในที่นี้เป็นเพียงแต่การตั้งข้อสังเกตเบื้องต้นเท่านั้น และพยายามแสดงหลักฐานว่า มีความเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงบางประการขึ้นใน โครงสร้างสังคมแล้ว ซึ่งเป็นความเปลี่ยนแปลงที่ละเอียดอ่อน ไม่ได้เป็นความเปลี่ยนแปลงในตัวโครงสร้างหลัก ไม่ได้ถึงขั้นที่ทำให้รูปแบบของสังคมเปลี่ยนไปอย่างสิ้นเชิง แต่อย่างน้อยทำให้เรามองเห็นความซับซ้อน และความ

¹⁰⁷ พิธิษฐ์ ไชยแสงสุกุล, และ อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว. (2532). *วิจัยพื้นฐานเรื่อง กฎหมายล้านนาโบราณ วิเคราะห์ระบบโครงสร้างและเนื้อหาของบัญญัติที่จารในใบลาน ภาคงานการวิจัยที่ 2 เล่มที่ 1.*, 201.

¹⁰⁸ ศรีสวัสดิ อ่องสกุล. (ปริวรรต). (2536). *หลักฐานประวัติศาสตร์ล้านนา จากเอกสารคัมภีร์ใบลานและพับหนังสือ.*, 102-103.

เคลื่อนไหวของกลุ่มสามัญชน ที่ไม่ได้มีความหยุดนิ่ง แม้ในยุคที่โดยปกติแล้วสามัญชนจะถูกจำกัดบทบาททุกด้านอย่างยุคศักดินาจารีตก็ตาม

ตารางที่ 5.2 แสดงค่าปรับฐานทะเลาะวิวาท (ชักลากกัน) เป็นเงินตามระดับชนชั้น

ระดับชนชั้น		รายละเอียดชนชั้น	อัตราค่าปรับใหม่ (เสียเงิน)
ชนชั้นสูง	ขุนนาง	มิและชักผมเสนาบดี	4,000 เงิน
		มิชักอามาศย์เล็ก (แม่ทัพ)	1,000 เงิน
		มิชักผมอามาศย์ใหญ่	1,500 เงิน
		มิชักผมอามาศย์ราม (ชพานกลาง)	1,000 เงิน
		อามาศย์น้อย (ขุนนางชั้นผู้น้อย)	700 เงิน
สามัญชน (ไพร่)	ไพร่ดี	ผิคนดีมีชื่อสะก่วยเศรษฐี	500 เงิน
	ไพร่กลาง	ผิคนดีมีชื่อปานกลาง สะก่วยเศรษฐีน้อย	340 เงิน
	ไพร่น้อย	ไพร่เหมือนกัน	200 เงิน
	ไพร่เลว	ผิไพร่ผู้ทุกข์	150 เงิน
ทาส	ทาส	ผิเป็นข้าคนผู้ดี	100 เงิน
		ผิเป็นข้าคนผู้ทุกข์	50 เงิน
คนออกกระบวนชนชั้น	พระภิกษุ	ผิได้ชักได้ลากบุดิภิกขุสังฆะทั้งหลาย	ได้สมมา ข้าวร้อยหม้อ, แกงร้อยหม้อ, เทียนร้อยเล่ม, (หากยากจนให้เสียตามกำลัง)
	พราหมณ์	ผิได้ชักลากบุดิพราหมณ์ปุโรหิต ผิพราหมณ์ปุโรหิตเท่านั้น	ได้สมมา(ด้วย) ผ้าขาว, เสื้อขาว, ผ้าต่อขาวเหมือนดังดอกพุดหอยสังข์, เข็ม(เย็บ)ผ้า, เสื้อ, ผ้าต่อขาว, เข้าดอก ดอกไม้ได้สมมาแล

ที่มา: ปรับปรุงจาก สมหมาย เปรมจิตต์.(ปริวรรต). (2518). กฎหมายลานนา ภาคปริวรรต ลำดับที่ 3. เชียงใหม่ : คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่

Copyright © by Chiang Mai University
All rights reserved

ตารางที่ 5.3 แสดงการแยกแยะ-เปรียบเทียบชนชั้นกับอัตราโทษปรับใหม่ด้วยทาสและเงินตรา

ลำดับ	ชื่อชนชั้น	อัตราค่าปรับหรือชดใช้ [บาทเงิน/ คน]			
		ถูกทำร้ายบาดเจ็บ		ถูกฆ่าตาย	
		เงินตรา	ทาส	เงินตรา	ทาส
ชนชั้นสูง	นายดี (เชื้อพระวงศ์)	400 เงิน	400 คน	400 เงิน	400 คน
	อามาตย์เล็ก (แม่ทัพ)				300 คน
	อามาตย์ใหญ่ (ขุนนางผู้ใหญ่)		70		200 คน
	อามาตย์ราม (ขุนนางยศปานกลาง)		60		150 คน
	อามาตย์น้อย (ขุนนางชั้นผู้น้อย)		50		100 คน
นอกระบบ	ภิกขุสังฆะ พราหมณ์ อาจารย์ (นักบวช ผู้ทรงภูมิ)			250 บาท	
	คนผู้ส่งอันลูกทิสานุทิสมา ม่าน เมือง ไทย ฮ่อ กุลวา อัน ท้องที่เขวั้นนั้นไปมา (ชาวต่างชาติต่างภาษาที่เข้ามาชั่วคราว)			100 บาท	
สามัญชน	คนคิมี่ซื้อป้าร้างสะควยเสรมฐีแก่หัว				70 คน
	คนเหมือนกันเท่ากัน			100 บาท	30 คน
	คนทุกซ์ (คนยากจน)				15 คน
สามัญชนแบ่งตามหน้าที่การงาน	จำช้าง จำม้า ช่างเอาท้ายเรือ			500 บาท	
	ช่างเลื่อยไม้ ช่างถากไม้ ช่างแต้ม			500 บาท	
	ช่างตีตะกั่ว (นักมวย)			500 บาท	
	ช่างหมอบูรามีปัญหา				40 คน
	คนถือหอกถือดาบ				30 คน
	คนหามวอถือฉัตรถือระแอ			500 บาท	
	คนจำเฝ้าเรือนจำสวนอุทยาน			500 บาท	
	จำนำทาง			400 บาท	
	ช่างแบ่งจ้องขาว ฉัตรขาว ช่างแบ่งเรือน			400 บาท	
	ช่างแบ่งตูป ช่างแต้ม ช่างต้อง			400 บาท	
	(ช่าง)แปลงกลอง ช่างฆ้อง ช่างกองตอบกองตาม			200 บาท	
	สะล่า ช่างสะล้อ ช่างสีซอ (นักดนตรี-ช่างทำเครื่องดนตรี)			200 บาท	
	ลูกสิก (ศิษย์ของนักดนตรี-ช่างทำเครื่องดนตรี)			100 บาท	
จำเลี้ยงจัว จำเลี้ยงควาย จำเลี้ยงหมา จำเลี้ยงเป็ด จำเลี้ยงไก่			100 บาท		
คนพื่อน ช่างตีกลอง ช่างเป่าขลุ่ย (นักแสดง นักดนตรี)			100 บาท		
ลูกสิกเขานั้น (ศิษย์ของนักแสดง นักดนตรี)			50 บาท		

ที่มา: ปรับปรุงจาก สมหมาย เปรมจิตต์.(ปริวรรต). (2518). กฎหมายลานนา ภาคปริวรรต ลำดับที่ 3. เชียงใหม่: คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.

5.2 ผลกระทบทางเศรษฐกิจที่มีต่อการขยายตัวของรัฐ

เศรษฐกิจในยุคทอง ส่งผลอย่างชัดเจนต่อการขยายตัวของรัฐ ซึ่งแน่นอนว่า เศรษฐกิจได้ส่งผลอย่างไร้พาสลต่อรัฐในหลาย ๆ ด้านด้วยกัน แต่ในที่นี้ได้เลือกพิจารณาประเด็นสำคัญบางประการเกี่ยวกับพัฒนาการของรัฐล้านนาที่เห็นได้ชัดว่าเกิดจากการขยายตัวทางเศรษฐกิจ ได้แก่ ประเด็นเรื่องการขยายตัวของชุมชนเมืองและประชากร และการขยายตัวของปริมณฑลอำนาจรัฐ

5.2.1 การขยายตัวของชุมชนเมือง และประชากร

ความเจริญเติบโตด้านเศรษฐกิจ ส่งผลโดยตรงให้เกิดการขยายตัวของชุมชนในอาณาจักร โดยเฉพาะชุมชนเมือง ซึ่งแน่นอนว่าหมายถึงการเพิ่มขึ้นของจำนวนประชากรอย่างมากอีกด้วย แม้ว่าการศึกษาเกี่ยวกับประชากรยุคโบราณ ในล้านนาจะยังไม่เป็นที่ชัดเจน เนื่องจากค่อนข้างขาดแคลนหลักฐาน โดยตรงที่ระบุถึงจำนวนประชากรที่แท้จริงในยุคนี้ แต่ในการศึกษานี้อาศัยการตั้งข้อสังเกตต่อร่องรอยหลักฐานแวดล้อมบางประการ ที่สะท้อนว่าการขยายตัวของประชากรนั้นน่าจะเกิดขึ้นจริงเนื่องจากทรัพยากรแทบทุกประเภทได้รับการกระจายอย่างทั่วถึง ผ่านความตึกคักของตลาดการค้าที่เกิดจากการกระตุ้นของกำลังบริโภคทั้งการบริโภคสินค้าแสดงสถานะไปจนถึงสินค้าจำเป็นเช่นเกลือ เหล็ก และโดยเฉพาะข้าว ซึ่งสิ่งนี้กลับไปกระตุ้นให้เกิดการผลิตขึ้นอย่างกว้างขวาง

จากการศึกษาพบว่า อย่างน้อยในราชธานี คือเมืองเชียงใหม่ นับแต่รัชกาลพระญาเกือนา ไปจนถึงรัชกาลพระญาแสนเมืองมา เพียงสองรัชกาลนี้ ก็พบว่าชุมชนในเวียง-นอกเวียงเชียงใหม่ก็ได้ขยายตัวขึ้นอย่างมากแล้ว จากเดิมบริเวณวัดสวนดอกไม้ เมื่อแรกสร้าง ราวปี ค.ศ.1374 นั้นอยู่ห่างจากเขตชุมชนเมืองคือตัวเวียงเชียงใหม่ 500 เช่นขานู (ประมาณ 1 กิโลเมตร)¹⁰⁹ ตามคติอริยวาสีซึ่งถือว่าไกลมากแล้วในเวลานั้น แต่เวลาต่อมา ราว ปี ค.ศ.1396 ในรัชกาลพระญาแสนเมืองมา มีพระมหาเถรเจ้ากุมารกัสปะเป็นผู้สืบทอดประมุขศาสนจักรลังกาวงศ์ ปรากฏว่าวัดสวนดอกไม้ในเวลานั้นได้กลายเป็นคามวาสีไปแล้ว ดังว่า “ใกล้บ้านใกล้เรือนคนนัก” ทำให้มหาเถรเจ้ากุมารกัสปะต้องขอพระบรมราชานุญาตจากพระญาแสนเมืองมาเพื่อย้ายไปพำนักปฏิบัติธรรมในที่ห่างไกลออกไปอีกราว 3 กิโลเมตรบริเวณเชิงคอยถั่ว (คอยสุเทพ)¹¹⁰ แสดงให้เห็นว่าช่วงเวลาเปลี่ยนผ่านเพียงยี่สิบกว่าปีนั้นตัวเมืองเชียงใหม่เกิดการขยายตัวของชุมชนคือมีการออกมาตั้งบ้านเรือนล้นออกมาจากในเวียงทางตะวันตกด้านประตูสวนดอก ซึ่งอาจรวมถึงการขยายตัวของประชากรภายในชุมชน “ศาสนจักร” ของเวียงสวนดอกเองด้วย โดยเฉพาะภายในเวียงสวนดอกเองก็มีทั้งชุมชนสงฆ์และชุมชนข้าพระอยู่อาศัย

¹⁰⁹ บำเพ็ญ ะวิน. (2538). *มรดกศาสนาล้านนา: รายงานการวิจัย*, 155.

¹¹⁰ เรื่องเดียวกัน, 166.

จำนวนมาก จึงอาจมีการขยายตัวเช่นกัน ส่งผลให้พระภิกษุที่ต้องการแสวงหาที่ปลีกวิเวกหรือความเป็น “อริยวาสี” ต้องหลีกเร้นไปพำนักในที่ไกลออกไป

ร่องรอยของการขยายชุมชนทั้งหมู่บ้านและชุมชนเมือง สะท้อนว่าจะต้องมีการขยายตัวของจำนวนประชากรเพิ่มมากขึ้นอย่างแน่นอน แม้ว่าจะไม่อาจทราบตัวเลขที่แน่ชัดได้ แต่ร่องรอยบางประการก็ทำให้ทราบว่า ในยุคทองของล้านนา คงมีการขยายตัวของจำนวนประชากรเพิ่มขึ้นอย่างมาก ยกตัวอย่างเช่นกรณี ประชากรในเขตเชียงใหม่ที่มีจำนวนมากนั้น สะท้อนได้จากเหตุการณ์สงครามในรัชสมัยพระญาสามฝั่งแกน ที่ทำวชิรกรรมได้ก่อกบฏชักนำกองทัพสุโขทัยของพระญาไสลือไทยเข้ามาปิดล้อมเวียงเชียงใหม่ โดยไปตั้งทัพทางตะวันตกบริเวณเชิงคอยเจ็ดลิน ตำนานได้ให้รายละเอียดว่า ครั้งนั้นแสนบดี แสนผานอง ได้ระดมไพร่พลจากพันทาต่าง ๆ เข้ามาป้องกันเมืองเชียงใหม่ โดยไพร่พลจากพันทาแสงได้เข้ามาสมทบ แต่ “เข้าอยู่เวียงเหลือ” คือไม่สามารถเข้าประจำการในเวียงได้ เพราะไพร่พลเข้ามาอยู่เต็มพื้นที่แล้ว จึงต้องออกมาตั้งค่ายนอกเวียงเชียงใหม่ ตั้งแต่ป้อมแจ่งหัวลินทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของเวียงไปจรดเชิงคอยเจ็ดลิน ซึ่งเป็นที่ตั้งทัพสุโขทัย ครั้งนั้นต้องใช้เกวียนถึง 200 เล่ม ตั้งเป็นแนวค่าย¹¹¹ สะท้อนว่ามีกำลังคนเป็นจำนวนมาก เป็นสาเหตุส่วนหนึ่งที่ทำให้ทัพสุโขทัยไม่กล้าเข้าโจมตีและตัดสินใจล่าถอยกลับไปที่สุด

อีกทั้งการที่พระญาสามฝั่งแกน โปรดให้สร้างเวียงเจ็ดลิน บริเวณที่เคยเป็นตั้งทัพสุโขทัยทางตะวันตกเฉียงเหนือของเวียงเชียงใหม่ ซึ่งตำนานอ้างว่าเป็นเพราะนิมิตที่พระญาไสลือไทยทรงนำบริเวณดังกล่าวแล้วมีใจครั้นคร้ามนั้น แท้จริงแล้วเป็นเพราะบริเวณคอยเจ็ดลินเป็นจุดยุทธศาสตร์สามารถสังเกตการณ์เมืองเชียงใหม่ได้จากระยะไกล พระญาสามฝั่งแกนจึงต้องสร้างเวียงเป็นป้อมปราการปกป้องพื้นที่ส่วนดังกล่าวไว้ นอกจากนี้ การสร้างเวียงเจ็ดลิน ยังมีนัยยะถึงการขยายชุมชนออกไปทางตะวันตกของเวียงด้วย เนื่องจากความจริง บริเวณดังกล่าวพบหลักฐานว่ามีชุมชนบ้านเจ็ดลินตั้งอยู่แล้ว นับแต่รัชกาลพระญาแสนเมืองมา¹¹² ทั้งยังปรากฏในเวลาต่อมาว่า เวียงเจ็ดลินคง กลายเป็นที่ประทับหลัก ๆ ของพระองค์ด้านนอกเวียงเชียงใหม่ จึงเชื่อได้ว่าในรัชกาลพระญาแสนเมืองมา-สามฝั่งแกนมีการขยายชุมชนออกมาจรดพื้นที่ขอบแอ่งทางตะวันตกแล้ว

ส่วนพื้นที่ทางฟากตะวันออกของเชียงใหม่ พบว่ามีชุมชนสำคัญหลายชุมชน เช่นพันทาแซ่ซ้าง พันทาเชียงเรือ และพันทาพู่เตา โดยเฉพาะพันทาพู่เตาซึ่งเป็นแหล่งผลิตเครื่องถ้วยสำริดที่อาจดำเนินการผลิตมานับแต่สมัยพระญามังราย มีพื้นที่จรดขอบของแอ่งทางด้านตะวันออก ซึ่งเป็นพื้นที่

¹¹¹ คณะอนุกรรมการตรวจสอบและชำระตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่. (ปริวรรตและตรวจสอบชำระต้นฉบับ). (2538). *ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ ฉบับเชียงใหม่ 700 ปี.*, 56.

¹¹² สุรสิงห์สำรวม ฉิมพะเนา. (ปริวรรต). (2531). *คลองเจือแห่งพระเจ้ากือนา.*, 34-36.

หุบเขาสลักด้วยที่ราบขนาดเล็กริมลำห้วย ทำให้ชุมชนช่วงด้วยบริเวณพื้นนาภูเขา ไม่สามารถขยายพื้นที่การผลิตของแหล่งเตาสันกำแพงได้ ดังนั้นในช่วงเวลาใดเวลาหนึ่ง ระหว่างรัชสมัยพระญาเกือนา พระญาแสนเมืองมา และพระญาสามฝั่งแกน จึงน่าจะมีการขยายพื้นที่การผลิตข้ามฝั่งไปทางเหนือ บริเวณเขต “ทุ่งพันแอกพันเพื่อเมืองแกน” หรือพื้นนาฝั่งแกน หลักฐานทางโบราณคดียืนยันว่าในรัชสมัยพระญาสามฝั่งแกน แหล่งเตาผลิตเครื่องเคลือบอินทิลเมืองแกนมีการทำการผลิตอยู่แล้ว¹¹³

การขยายตัวของชุมชนเมืองและประชากร เกิดขึ้นจากภาวะเศรษฐกิจที่เจริญเติบโต การเกษตรที่อุดมสมบูรณ์ทำให้มีอาหารเพียงพอ อีกทั้งการค้าที่เจริญรุ่งเรืองทำให้เกิดการกระจายสินค้าต่าง ๆ รวมถึงข้าวไปยังพื้นที่ต่าง ๆ ได้อย่างทั่วถึง ทำให้ประชากรในรัฐมีข้าวบริโภคอย่างเพียงพอในทุกพื้นที่ ดังนั้นยังเศรษฐกิจเติบโตเท่าใด ประชากรยิ่งเพิ่มจำนวนขึ้น แต่ก็ไม่เคยเพียงพอ สำหรับรัฐ เนื่องจากแม้รัฐต้องการกำลังคนจำนวนมาก แต่ก็ไม่ต้องการสร้างผลกระทบต่อสามัญชนจำนวนมากที่อยู่ในส่วนของภาคการผลิตและภาคการค้า ซึ่งเป็นพื้นฐานสำคัญของอาณาจักร ดังนั้นการที่รัฐจะมีช่องทางในการสะสมกำลัง ก็จำเป็นต้องทำสงครามมากขึ้น ส่วนหนึ่งเพื่อเป็นฐานในการขยายตลาดกำลังการผลิต และส่วนหนึ่งก็เพื่อให้ได้กำลังคนสำหรับหมุนเวียนในการทำสงครามต่อไป

ดังนั้นจะเห็นได้ว่ารัฐล้านนาจะต้องทำสงครามเพื่อสะสมกำลังคนเข้ามาอยู่เสมอ เพื่อให้เป็นทั้งกำลังแรงงานในการผลิตเพิ่มเติม รวมถึงเป็นกองกำลังที่สามารถเรียกเกณฑ์ได้ยามต้องการโดยไม่ไปกระทบการผลิตพื้นฐานของไพร่แต่เดิม ดังในตำนานมีหน่วยงาน “พวกดาง” คำว่า “ดาง” แปลว่า จัดเตรียม ทำไว้ให้พร้อมที่จะใช้งานได้ทันที¹¹⁴ เข้าใจว่าพวกดาง คือกรมกำลังพลสำรอง ดังในรัชกาลพระเป็นเจ้าติโลกราชโปรดให้ไพร่พลชาวเขี้ยวที่กวาดต้อนมาจากเขตหัวเมืองไทใหญ่ 11 หัวเมืองนั้น ส่วนหนึ่งให้ไปเป็นพวกดาง¹¹⁵ ไพร่พวกดางนั้นคงมีจำนวนมาก ในราชสำนักจึงมีตำแหน่งขุนนางกำกับหลายคนลดหลั่นกันไป ตั้งแต่ร้อยดาง พันดาง หมื่นดาง ไปจนถึงแสนดาง¹¹⁶ การทำสงครามค่อนข้างบ่อยครั้งจึงไม่ปรากฏว่าส่งผลกระทบต่อภาคการผลิตในอาณาจักร

¹¹³ สายันต์ ไพรชาญจิตร. (2554). *โบราณคดีเครื่องถ้วยสยาม แหล่งเตาล้านนาและสุพรรณบุรี*. นครปฐม: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 240-285.

¹¹⁴ อุดม รุ่งเรืองศรี. (2534). *พจนานุกรมล้านนา-ไทย ฉบับแม่ฟ้าหลวง ตอนที่ 1*. กรุงเทพฯ: มูลนิธิแม่ฟ้าหลวง, 439.

¹¹⁵ คณะอนุกรรมการตรวจสอบและชำระตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่. (ปริวรรตและตรวจสอบชำระต้นฉบับ). (2538). *ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ ฉบับเชียงใหม่ 700 ปี.*, 79.

¹¹⁶ คณะอนุกรรมการตรวจสอบและชำระตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่. (ปริวรรตและตรวจสอบชำระต้นฉบับ). (2538). *ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ ฉบับเชียงใหม่ 700 ปี.*, 85, 88-91.

5.2.2 ความสำเร็จในการขยายปริมาณอาณาของรัฐ

จำนวนประชากรที่เพิ่มขึ้นอย่างต่อเนื่องนับแต่รัชกาลพระญาเกือนา จนถึงรัชกาลพระญาสามฝั่งแกน เป็นพื้นฐานให้พระเป็นเจ้าติโลกราชทรงมีศักยภาพในการทำสงครามตลอดรัชกาลของพระองค์ ซึ่งนอกจากไพร่พลในเขตเมืองหลวงแล้ว ไพร่พลจากต่างเมืองคือหัวเมืองอื่นในพระราชอาณาจักร ก็มีจำนวนไม่น้อยเช่นกัน ในการยกทัพไปยังเมืองสองแคว (พิษณุโลก) ราวปี ค.ศ.1451 พระเป็นเจ้าติโลกราชสามารถระดมกำลังพลได้กว่า 145,000 คน โดยแบ่งเป็น ไพร่พลชาวเชียงใหม่ 40,000 คน ชาวต่างเมือง 80,000 คน และเมื่อไปตั้งทัพที่ทุ่งยั้งเมืองฝางยังระดมกำลังได้อีก 25,000 คน¹¹⁷ หากตัวเลขดังกล่าวเป็นจริง แสดงว่าล้านนาระดมกำลังพลได้เป็นจำนวนมาก

ความสำเร็จจากการทำสงครามในรัชกาลนี้ ทำให้เกิดการกวาดต้อนไพร่พลขนานใหญ่ จากทั่วสารทิศเข้ามายังพระราชอาณาจักรเสมอ ๆ เหตุการณ์สำคัญส่งผลให้มีการเพิ่มจำนวนประชากรในอาณาจักรคราวละมาก ๆ เช่น ในปี 1451 นั้น เมื่อกองทัพล้านนาเคลื่อนทัพไปยังสองแคว พระญาบุษิษฐิระได้มาสวามิภักดิ์ ครั้งนั้นพระเป็นเจ้าติโลกราชทรงได้กำลังชาวสองแคว (พิษณุโลก) ที่ติดตามพระญาบุษิษฐิระมานับหมื่นคน¹¹⁸ และอาจได้กำลังอีกจำนวนมากจากเมืองเชลียง หลังพระญาเชลียงยอมสวามิภักดิ์ ในปี ค.ศ.1460 ซึ่งเป็นผลให้ล้านนายึดครองได้เมืองเชลียงด้วย¹¹⁹ นอกจากนี้ยังมีการทำสงครามกวาดต้อนไพร่พลผู้คนอีกหลายครั้ง ทั้งจากแถบเมืองลือทางเหนือ และโดยเฉพาะในปี ค.ศ. 1462 พระเป็นเจ้าติโลกราช ทรงยกทัพไปบูรณดินแดนไทใหญ่ ครั้งนั้น ได้หัวเมืองไทใหญ่เป็นเมืองขึ้นถึง 11 เมือง และได้กำลังไพร่พลกว่า 12,328 คน เข้ามาไว้ในอาณาจักร¹²⁰ ดังนั้นเป็นไปได้ว่า เฉพาะครั้งหลังของคริสต์ศตวรรษที่ 15 ล้านนาจะมีประชากรเพิ่มขึ้นอย่างต่อเนื่อง และเฉพาะกำลังไพร่พลที่ได้จากสงคราม คงมีไม่ต่ำกว่าครึ่งแสนในระยะเวลาเพียงสิบกว่าปีนั้น กลายเป็นพื้นฐานสำคัญในการขยายปริมาณอาณาของรัฐล้านนาไปได้ทุกสารทิศ ส่งผลให้เกิดการขยายปริมาณอาณาของรัฐ ได้อย่างกว้างขวางยิ่งกว่ายุคสมัยใด

ตลอดคริสต์ศตวรรษที่ 15 ซึ่งเป็นช่วงเวลาแห่งความเฟื่องฟูของยุคทอง ปริมาณอาณาของอาณาจักรล้านนา คงมีรัศมีแผ่ไปกว้างขวางยิ่งกว่าสมัยใด ๆ หมิงสี่กู่ หลักฐานประวัติศาสตร์ของจีน ในสมัยราชวงศ์หมิงยืนยันว่า ปริมาณอาณาด้านเหนือของอาณาจักรล้านนานั้น แผ่ไปถึง เชียงตุง

¹¹⁷ คณะอนุกรรมการตรวจสอบและชำระตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่. (ปริวรรตและตรวจสอบชำระต้นฉบับ). (2538). *ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ ฉบับเชียงใหม่ 700 ปี.*, 85, 88-91., 65.

¹¹⁸ เรื่องเดียวกัน, 66.

¹¹⁹ เรื่องเดียวกัน, 72.

¹²⁰ เรื่องเดียวกัน, 79.

เมืองลา อาณาจักรเชียงรุ่งสิบสองพันนา และด้านตะวันตกเฉียงเหนือมีปริมณฑลติดต่อกับรัฐแสนหวี และเมืองมหาหลวงที่มีศูนย์กลางทางตอนใต้ของจีน ทางด้านตะวันตกในรัชกาลพระเป็นเจ้าดิโลกราช สามารถแผ่อิทธิพลทางทหารและการเมืองไปยังรัฐไทใหญ่ตอนใต้ได้ตลอดแนวตั้งแต่เครือข่าย เมืองนาย-เชียงทอง ไปตลอดจนถึงเมืองสีป้อ และของห้วย ซึ่งอยู่ในเครือข่ายอำนาจของอาณาจักรอังวะ ซึ่งอยู่ระหว่างการขับเคี่ยวกับอาณาจักรมอญหงสาวดีทางตอนล่าง

ปริมณฑลทางตะวันตกเฉียงใต้นั้นเชื่อว่าปริมณฑลอำนาจรัฐคงแผ่ไปถึงเมืองชวางที่ตำนานอ้างว่าได้มาตั้งแต่รัชสมัยพระญามังราย ไปจนถึงเมืองดากที่เคยเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรสุโขทัย หัวเมืองทั้งสองเป็นพื้นที่ ๆ ล้านนาใช้เป็นชุมทางติดต่อขนส่งสินค้าไปยังเมืองท่าชายฝั่งทะเลบริเวณอ่าวเมาะตะมะโดยตรง ส่วนทางใต้ มีเมืองลี เมืองเถิน เมืองลอง เมืองแพร์ เป็นหน้าด่าน รวมไปถึงเมืองเซียงและชุมชนบริวาร ซึ่งเคยอยู่ภายใต้ปริมณฑลอำนาจของล้านน่านับสิบปี ส่วนทางตะวันออก ล้านนาสามารถแผ่ปริมณฑลอำนาจข้ามฝั่งแม่น้ำโขงไปถึงแดนเมืองหลวงพระบาง เมืองหลวง เมืองพุกา จนถึงเมืองเชียงแขง เห็นได้ว่าการที่ล้านนาประสบความสำเร็จในการแผ่ปริมณฑลได้อย่างกว้างขวางที่สุด ล้วนเกิดจากพื้นฐานความเข้มแข็งทางเศรษฐกิจภายในรัฐอย่างปฏิเสธไม่ได้

5.3 ผลกระทบในทางวัฒนธรรม : ศาสนา วรรณกรรม และภาพสะท้อนสังคม

ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ และสังคมต่าง ๆ ดังที่กล่าวไปแล้ว ยังส่งผลอย่างลึกซึ้งต่อวัฒนธรรมภายในอาณาจักรล้านนา ในที่นี้จะได้พิจารณาและตั้งข้อสังเกตต่อประเด็นทางวัฒนธรรมสองเรื่องเป็นหลัก ที่พอจะมีหลักฐานสะท้อนให้เห็น ได้แก่ความเปลี่ยนแปลงในทางศาสนา และความเปลี่ยนแปลงในทางวรรณกรรม ซึ่งสุดท้ายแล้วกลับมาสะท้อน และช่วยยืนยันถึงระบบเศรษฐกิจและบทบาทของสามัญชนที่ซ่อนอยู่ภายในเนื้อหาวรรณกรรมเหล่านั้น

5.3.1 ยุค “ตื่นตัว” ทางศาสนา

นับแต่รัชกาลพระญาเกือนาเป็นต้นมา ซึ่งมีหลักฐานว่าล้านนาเริ่มมั่งคั่งและมีการค้าทางไกลแล้วนั้น ในทางศาสนา นับได้ว่านับแต่ยุคนี้เป็นต้นไปเป็นยุคแห่ง “ความตื่นตัวทางศาสนา” กล่าวคือ ได้มีความเคลื่อนไหวสำคัญ ที่เรียกได้ว่าเป็น “ขบวนการปฏิรูปพุทธศาสนา” ถึงสองระลอก สรัสวดี อ๋องสกุล เสนอว่า การมาของนิกายลังกาวงศ์นับแต่รัชสมัยพระญาเกือนานั้น เป็นความเคลื่อนไหวที่เกิดจาก พุทธศาสนาพื้นเมืองดั้งเดิมไม่สามารถรองรับความเปลี่ยนแปลงทางสังคมที่เกิดขึ้นได้ จึงมีการนำเอาพุทธศาสนาแบบใหม่เข้ามา¹²¹ ดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่า “ขบวนการปฏิรูป” ที่

¹²¹ สรัสวดี อ๋องสกุล.(2539). *พื้นเมืองล้าน นับวัดพระเกิด*. กรุงเทพฯ: อมรินทร์, หน้า 150.

เกิดขึ้นในแต่ละครั้ง เป็นสัญญาณของความเปลี่ยนแปลงทางสังคมอย่างมีนัยยะสำคัญ และการที่ในช่วงยุคทอง คือระหว่างคริสต์ศตวรรษที่ 14-16 เกิดขบวนการปฏิรูปถึงสองครั้ง ซึ่งแต่ละครั้งเป็นผลจากความเปลี่ยนแปลงทางสังคม ก็แสดงให้เห็นชัดว่า สังคมล้านนาในช่วงยุคทอง เป็นสังคมที่มีความเคลื่อนไหวในลักษณะของความเป็พลวัต (Dynamic) สูงมาก

1) ขบวนการปฏิรูปแห่งสำนักสวนดอกไม้: นับแต่ปี ค.ศ.1369 เป็นต้นมา ชัดเจนว่า “การปฏิรูปพุทธศาสนา” ะลอกแรก ซึ่งมีศูนย์กลางอยู่ที่วัดสวนดอกไม้ ที่อาจเรียกได้ว่าเป็น “การปฏิรูปแห่งสำนักลังกา” นั้น เกิดจากการที่พระญาเกื่อนา ทรงอาราธนาพระสุมนเถระจากสุโขทัย ซึ่งได้เล่าเรียนในสำนักอุทุมพรคีรี เมืองพิน (แถบเกาะตะมะ) ให้นำพุทธศาสนาเถรวาทสายอริยวาสิ (ฝ่ายป่า) ตามแบบของสำนักมหาวิหาร อันมีชื่อเสียงในลังกาทวีป มาเผยแผ่ในดินแดนล้านนา¹²² เนื่องจากความเชื่อถือที่มีต่อวัตรปฏิบัติและคำสอนที่บริสุทธิ์ยิ่งกว่าสงฆ์คณะพื้นเมืองเดิม

เป็นที่น่าสังเกตว่า คลื่นศรัทธาในพุทธศาสนาแบบลังกาวงศ์ที่เกิดขึ้นในระลอกแรกนั้น ดูเหมือนว่าจะเริ่มจากกระแสของชนชั้นนำเป็นหลัก เห็นได้จากการที่กษัตริย์เป็นผู้ริเริ่มในการชำระศาสนาโดยเชิญคณะสงฆ์กลุ่มใหม่เข้ามาทำการปฏิรูป ส่วนหนึ่งอาจเกิดจากการเติบโตของศาสนจักรอย่างเป็นทางการต่อเนื่องยาวนานนับแต่ต้นราชวงศ์ ทำให้พระญาเกื่อนาทรงไม่อาจควบคุมศาสนจักรของสงฆ์ภายในเมืองซึ่งมีศูนย์กลางอยู่ที่พระธาตุหริภุญไชย ในเมืองลำพูนได้ ทั้งนี้ก็ด้วยเหตุว่าศาสนจักรหริภุญไชย ได้สร้างอำนาจการต่อรองที่มีสูงมาก นับแต่รัชสมัยพระญามังราย¹²³ ประกอบกับกระแสความพุทธศาสนาแบบลังกาที่กำลังเป็นเป็นที่นิยมในภูมิภาค โดยมีจุดเริ่มต้นที่อาณาจักรสุโขทัย โดยมีตัวอย่างความสำเร็จของพระญาลิไทยที่นำศาสนามาเป็นเครื่องมือในการสร้างเอกภาพของรัฐ¹²⁴ นอกจากความเชื่อที่ว่าเป็นการทำให้พุทธศาสนาบริสุทธิ์ยิ่งกว่าเดิมแล้ว แม้จะไม่มีหลักฐานชัดเจนที่บ่งบอกโดยตรงถึงเจตนาารมณ์ทางการเมือง แต่การกระทำของพระญาเกื่อนาแสดงให้เห็นว่ามีการใช้ความพยายามอย่างยิ่งยวดในการนำเข้าพุทธศาสนาชุดใหม่เข้ามา ย่อมแสดงให้เห็นว่าพระองค์มองเห็นความสำคัญของพุทธศาสนาแบบลังกาที่มากกว่าจุดมุ่งหมายทางศาสนา

เมื่อทรงอาราธนาพระสุมนเถระให้ขึ้นมาเผยแผ่พุทธศาสนานั้น พระสุมนเถระได้เข้ามาพร้อมกับเครื่องมือที่ทรงอำนาจคือพระบรมสารีริกธาตุที่ขุดได้จากเมืองปางจา¹²⁵ ทำให้การมาของพระสุมนเถระค่อนข้างราบรื่น และได้รับการตอบรับเป็นอย่างดี และในเวลาต่อมาได้มีการบรรจุพระบรม

¹²² ยูพิน เข็มมุกด์. (2531). สถาบันสงฆ์กับการเมืองและสังคมล้านนา พ.ศ. 1954-2101, กรุงเทพฯ, 48.

¹²³ กรมศิลปากร. (2513). ตำนานมูลศาสนา., 220.

¹²⁴ พิเศษ เกียจันทรพงษ์. (2553). พระมหากษัตริย์ราช กษัตริย์ราช. กรุงเทพฯ: มติชน, 34.

¹²⁵ บำเพ็ญ ะวิน. (2538). มูลศาสนาสำนวนล้านนา: รายงานการวิจัย., 147.

สารีริกธาตุโดยแบ่งเป็นสองส่วน ส่วนหนึ่งได้บรรจุไว้ยังพระธาตุนครคยองซูเทพ¹²⁶ นับว่าเป็นการประกาศความเป็นศูนย์กลางศาสนาใหม่ขึ้น ทั้งเป็นการครอบงำพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์อันเป็นศูนย์กลางการนับถือผี ความเชื่อดั้งเดิมของชนพื้นเมือง และยังรวมไปถึงการบรรจุพระบรมสารีริกธาตุไว้ยังพระธาตุนครวัดสวนดอกไม้¹²⁷ ซึ่งพระญาภิเษกนาทรงสร้างถวายให้เป็น “เวียงพระธาตุ” มีการสร้างคูคันดินเป็นปราการล้อมรอบ มีลักษณะเป็น “ศาสนจักร” อย่างแท้จริง แทนที่ศาสนจักรหริภุญไชยเดิม แต่เป็นศาสนจักรที่อยู่ภายใต้การอุปถัมภ์ค้ำชูจากฝ่ายอาณาจักรเป็นสำคัญ

การมาของนิกายลังกาวงศ์ ที่มีศูนย์กลางเผยแผ่ศาสนาที่วัดสวนดอกไม้ ในระยะแรกได้รับการตอบรับอย่างดีจากพ่อค้าประชาชน และโดยเฉพาะชนชั้นสูง เนื่องจากทำให้เกิดความเชื่อมั่นในความบริสุทธิ์ของพุทธศาสนาที่มากกว่านิกายพื้นเมืองเดิม ที่แม้ยังมีบทบาทอยู่ แต่ก็ถูกลดความสำคัญลงมาก และดังที่เห็นแล้วว่าพระภิกษุสงฆ์ในนิกายเดิมเข้ามาบวชแปลงเป็นในหนลังกาฝ่ายสวนดอกไม้จำนวนมาก สอดรับกับการสร้างวัดวาอารามใหม่ ๆ ขึ้นมากมายเพื่อรองรับชุมชนสงฆ์นับแต่บัดนี้ ซึ่งเป็นผลจากความเติบโตทางเศรษฐกิจ การค้าทางไกลที่ชนชั้นสูงได้กำไรอย่างมากด้วยเช่นกัน

การที่ผู้คนเลื่อมใสศรัทธาต่อพุทธศาสนาแบบลังกานี้มากขึ้น ในทางเศรษฐกิจ ทำให้ผู้คนยินยอมสละทรัพย์สินความมั่งคั่งของตนเพื่ออุทิศให้แก่ศาสนา สอดคล้องกับความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจที่เติบโตขึ้นจากการขยายตัวทางการค้าในระดับรัฐ ที่ทำให้ความมั่งคั่งหลั่งไหลเข้ามายังรัฐและชนชั้นมูลนาย ความเติบโตทางเศรษฐกิจช่วงแรก ๆ จึงกระจุกตัวในหมู่ชนชั้นสูงเป็นส่วนใหญ่ แต่การมาของพุทธศาสนาแบบลังกาวงศ์ ได้กระตุ้นให้ชนชั้นสูงใช้จ่ายเงินตราและทรัพย์สินเนื่องในการทำบุญให้กับศาสนจักรเป็นอันมาก ซึ่งส่งผลในเวลาต่อมา ในการที่ทำให้ความมั่งคั่งจากการค้าระดับรัฐนั้นกระจายไปในระบบเศรษฐกิจ แต่การอุทิศทรัพย์สินที่มากขึ้นนั้น ในเวลาต่อมาได้ทำให้เกิดปัญหาภายในศาสนจักร เนื่องจากพบว่ามีกรณีการครหา เกี่ยวกับการที่พระสงฆ์สะสมทรัพย์สินเงินทอง ตลอดจนละเลยต่อพระธรรมวินัย¹²⁸ เป็นสาเหตุส่วนหนึ่งที่ผลักดันให้เกิด “ขบวนการปฏิรูปศาสนา” ระลอกที่สองขึ้นในต้นคริสต์ศตวรรษที่ 15 ซึ่งครั้งนี้ได้กลายเป็นความแตกแยกอันไพศาลภายในศาสนจักร ระหว่างคณะสงฆ์ “หนลังกาเก่า” กับ “หนลังกาใหม่” นั่นเอง

2) ขบวนการปฏิรูปแห่งสำนักป่าแดงหลวง: ทั้งนี้ นับแต่คริสต์ศตวรรษที่ 14 เชียงใหม่ได้กลายเป็นศูนย์กลางทางการศึกษาพุทธศาสนา ที่มีพระภิกษุจากทั่วพระราชอาณาจักร เดินทางมาเล่า

¹²⁶ เข็ชราช อักษรดิษฐ์. (2552). *ตำนานพระเจ้าเลียบโลก: การศึกษาพื้นที่ทางสังคมและวัฒนธรรมล้านนา ภูมินาม ตำนาน ผู้คน*. เชียงใหม่: ธารปัญญา, 50-51.

¹²⁷ รัตนปัญญาเถระ. (2501). *ชินกาลมาลีปกรณ์*, 105.

¹²⁸ บำเพ็ญ ระวิน. (2538). *มูลศาสนาล้านนา*. รายงานการวิจัย, 169.

เรียน¹²⁹ ทำให้ปรากฏพระเถระและพระภิกษุที่มีความสามารถขึ้นจำนวนมากในรัชกาลพระญาสามฝั่งแกน แม้รัชสมัยของพระองค์มักถูกประณามจากศาสนจักรก็ตาม¹³⁰ พระภิกษุเหล่านั้นได้รับการศึกษาอย่างดีและมีความกระหายใคร่รู้ในพระธรรมคำสอนและคัมภีร์ที่ลึกซึ้งมากกว่าความก้าวหน้าในระบบการศึกษาภายในรัฐในเวลานั้นจะให้การรองรับได้ รวมทั้งข้อกังขาต่อความบริสุทธิ์ของวัตรปฏิบัติ คำสอนและพระธรรมวินัยในหมู่สงฆ์ ผลักดันให้พระภิกษุหลายรูปหลายกลุ่มเดินทางไปร่ำเรียนในที่ต่าง ๆ เช่นสำนักพุกาม ในอาณาจักรอังวะ และสำนักลังกา ในลังกาทวีป

โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การกลับมาถึงเชียงใหม่ของคณะสงฆ์หัวก้าวหน้ากลุ่มหนึ่งนำโดยพระมหาธัมมคัมภีร์เถระ และพระมหาเมธังกรเถระ ที่เดินทางไปศึกษาพุทธศาสนาถึงลังกาทวีปโดยตรง และกลับมาในปี ค.ศ.1430 นับเป็นจุดเริ่มต้นขบวนการปฏิรูปศาสนาระลอกที่สอง ทำให้เกิดการพิพาทระหว่างคณะสงฆ์ “หนลังกาเก่า” คือฝ่ายสวนดอกไม้ กับ “หนลังกาใหม่” ที่มีศูนย์กลางอยู่ที่วัดป่าแดงหลวงเชิงคอยสุเทพ โดยฝ่ายป่าแดงหลวง เมื่อมาถึงได้กล่าวหาต่อสงฆ์ฝ่ายสวนดอกไม้ ด้วยข้อหาร้ายแรงหลายประการ เช่นกล่าวว่าฝ่ายสวนดอกนั้นไม่เป็นพระ วัตรปฏิบัติไม่ถูกต้อง ทำให้ประชาชนขาดความเชื่อมั่น และเกิดความริ้วรานขึ้นในคณะสงฆ์ แม้กษัตริย์จะพยายามแก้ไขด้วยการให้มีการผูกแพขนานโตไว้ที่กัน แต่เหตุการณ์กลับบานปลายถึงขั้นวิวาททำร้ายร่างกาย เมื่อเหตุการณ์ส่อเค้าว่านวยราชสำนักจึงขับพระสงฆ์นิคายใหม่ออกนอกราชธานี เป็นการแก้ปัญหา¹³¹

ฝ่ายป่าแดงหลวง แม้ในระยะแรกจะถูกราชสำนักคัดลิดใจขับออกนอกเขตราชธานีเชียงใหม่ แต่กลับเป็นโอกาสให้นิคายใหม่ได้ไปเติบโตในเขตหัวเมืองรอบนอก ซึ่งมีการเผยแผ่และได้รับการตอบรับสนับสนุนอย่างกว้างขวางในแทบทุกหัวเมือง การขับพระสงฆ์ลังกาใหม่ออกไป จึงให้ผลในทางตรงกันข้าม ทำให้นิคายใหม่เผยแผ่ออกไปอย่างรวดเร็ว การประกาศศาสนาของฝ่ายป่าแดงได้รับการตอบรับสนับสนุนอย่างดีจากราษฎร และบรรดาขุนนางมูลนายท้องถิ่นซึ่งนับได้ว่าเป็นฐานกำลังสำคัญของคณะสงฆ์นิคายป่าแดงหลวงเลยทีเดียว สุดท้ายกระแสความนิยมในสำนักวัดป่าแดงได้กลับมากดดันถึงเมืองเชียงใหม่อันเป็นราชธานีในที่สุด¹³²

กระแสความนิยม “หนลังกาใหม่” ในหมู่ราษฎรและบรรดาหัวเมืองที่เพิ่มสูงขึ้นอย่างรวดเร็ว ทำให้ทันทีที่พระเป็นเจ้าติโลกราชทรงปราบดาภิเษกเป็นกษัตริย์ในปี ค.ศ.1441 เพื่อเป็นการสร้างสิทธิธรรม และเพื่อให้ได้รับการสนับสนุนจากราษฎรและขุนนาง จึงทรงแสดงพระองค์เป็นองค์อุปถัมภ์

¹²⁹ บำเพ็ญ ะวิน. (บรรณาธิการ). (2539). *มูลศาสนานิกายคัมภีร์ และตำนานพระมหาญาณคัมภีร์*, 9.

¹³⁰ รัตนปัญญาเถระ. (2501). *ชินกาลมาลีปกรณ์*, 107.

¹³¹ บำเพ็ญ ะวิน. (2538). *มูลศาสนาจำนวนล้านนา: รายงานการวิจัย*, 169-170.

¹³² รัตนปัญญาเถระ. (2501). *ชินกาลมาลีปกรณ์*, 109-110.

หนังกาใหม่หรือคณะสงฆ์ฝ่ายป่าแดงหลวงอย่างชัดเจน การได้รับพระบรมราชูปถัมภ์ทำให้สงฆ์ฝ่ายป่าแดงหลวงสามารถกลับมาตั้งมั่นและกลายเป็นผู้นำศาสนจักรเหนือสงฆ์สำนักอื่นในอาณาจักรล้านนา กล่าวได้ว่าความสำเร็จของขบวนการปฏิรูปของคณะสงฆ์สำนักป่าแดงหลวง เกิดจากการที่ในช่วงเวลาดังกล่าว ความเติบโตทางเศรษฐกิจที่กำลังก้าวเข้าสู่จุดเฟื่องฟูในต้นคริสต์ศตวรรษที่ 15 ทำให้สังคมภายในล้านนาเกิดความเปลี่ยนแปลงขึ้นอย่างรวดเร็ว นับแต่รัชสมัยพระญาเกือนา ต่อเนื่องถึงรัชสมัยพระญาแสนเมืองมา จนถึงรัชสมัยพระญาสามฝั่งแกน ซึ่งนอกจากจะเกิดการขยายตัวของประชากรตั้งได้กล่าวไปแล้วนั้น ยังเห็นได้ว่าสามัญชนจำนวนมากที่ได้มีส่วนร่วมในระบบเศรษฐกิจก็ได้เติบโตและมีบทบาทมากขึ้นเช่นกัน ดังนั้น ความนิยมในนิคายป่าแดงหลวง ที่มีในมากในหมู่สามัญชนและหัวเมืองรอบนอก จึงเป็นสิ่งที่ต้องได้รับความสนใจจากชนชั้นผู้ปกครอง ดังเช่นในกรณีของพระเป็นเจ้าติโลกราชที่ทรงประสบความสำเร็จเป็นอย่างดีในการสร้างการยอมรับจากบรรดาขุนนางและราษฎรของพระองค์

ข้อสังเกตเบื้องต้นในที่นี้คือ การทำบุญของชนชั้นนำและสามัญชนอาจมีเงื่อนไขบางประการที่ค่อนข้างแตกต่างกัน ชนชั้นนำนั้นทำบุญเพื่อสั่งสมบารมีเป็นหลัก เนื่องจากการเกิดมาในตระกูลสูงและพร้อมด้วยปัจจัยสี่และโภคทรัพย์นั้น ทำให้ชนชั้นสูงไม่ต้องเสี่ยงกับการกิจกรรมการทำมาหากินให้เพียงพอต่อการยังชีพ ความเสี่ยงอย่างเดียวของชนชั้นนำคือการสูญเสียอำนาจทางการเมืองซึ่งหมายถึงผลประโยชน์และกำลังคน ในทางธรรม ชนชั้นนำสร้างสมบารมีด้วยการทำบุญ เพื่อประกันว่าบารมีที่มีมาแต่เดิมนั้นจะมากยิ่งขึ้นไป และนำไปสู่ภาวะที่ดีขึ้นอย่างการได้เกิดในตระกูลกษัตริย์หรือได้ไปเกิดในยุคพระศรีอริย์¹³³ ส่วนในทางโลก การทำบุญจะเป็นการสร้างบารมีความนับหน้าถือตาต่อไพร่และมูลนายอื่น เป็นการประกันความภักดี ที่ไพร่จะยินยอมมอบส่วยและให้เกณฑ์แรงงาน เนื่องจากทำให้เชื่อได้ว่ามูลนายของตนมีบุญบารมีมากพอที่จะให้การอุปถัมภ์คุ้มภัยได้ นอกจากนี้การเลือกทำบุญในแต่ละนิกายของมูลนายยังอาจเป็นเรื่องของการถือฝักฝ่ายทางการเมือง และเป็นไปเพื่อสร้างสิทธิธรรมทางการเมืองของตนอีกด้วย

ขณะที่การทำบุญของสามัญชน โดยเฉพาะพวกผู้ประกอบการ นั้นอาจเรียกได้ว่าเป็นการลงทุนอย่างหนึ่ง เหมือนลงทุนทำการค้า พวกนี้จะไม่ยอมลงทุนทรัพย์สินของตนซึ่งมีน้อยนิดเมื่อเทียบกับชนชั้นนำ หากยังคงมีความรู้สึกเสี่ยงที่จะสูญเสียทรัพย์สินที่หาได้ยากยิ่งไปโดยไม่ได้สิ่งใดตอบแทนกลับมา แต่การที่ในยุคทอง สามัญชนในล้านนา กล้าก้าวออกมาทำการลงทุนค้าขายในตลาดเพื่อสั่งสมทุน ส่วนหนึ่งก็ด้วยการที่รัฐประกันว่าการลงทุนของพวกเขาจะไม่สูญเปล่าไปกับการทุจริตที่ไร้

¹³³เพนซ์, ฮันส์, ศรีเลา เกษพรหม, และ อภิรดี เตชะศิริวรรณ. (2550). *ประชุมจารึกล้านนา เล่ม 12 จารึกในจังหวัดเชียงใหม่ ภาค 4*. เชียงใหม่: สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 319.

เหตุผลของมูลนายหรือด้วยภัยโจรผู้ร้าย โดยการตรากฎหมาย การให้ความยุติธรรม และการอำนวยความสะดวก-ปลอดภัยต่อการค้าอย่างที่สุด ตลอดจนยอมรับกรรมสิทธิ์ในทรัพย์สินเพื่อประกันว่าทรัพย์สินสมบัติของพวกเขาจะเป็นมรดกตกทอดไปถึงลูกหลาน ดังที่ได้กล่าวไปแล้ว

เช่นเดียวกัน สามัญชนคงไม่มีทางจะสละทรัพย์สินที่พวกเขาหามาด้วยความลำบากยากเข็ญ ไปกับสถาบันทางศาสนาที่ไม่สามารถประกันว่าจะได้อานิสงส์จากการทำบุญอย่างเต็มที่ สามัญชนจึงใส่ใจกับความบริสุทธิ์พอ ๆ กับคำสวดที่ถูกต้องชัดเจน ซึ่งจะนำพาให้ได้เข้าใกล้พระพุทธเจ้า และการทำบุญของพวกเขาจะไม่สูญเปล่า ตัวอย่างที่ตรงไปตรงมาที่สุด เช่นการทำบุญกับพระสงฆ์ที่มีศีลบริสุทธิ์จะทำให้ดวงวิญญาณญาติพี่น้องได้รับบุญกุศลจากการให้ทานนั้น หรือยิ่งกว่านั้นก็ถือ การได้ทำบุญกับสงฆ์ที่ศีลบริสุทธิ์มีวัตรปฏิบัติที่เคร่งครัด และรู้ซึ่งในพระธรรมใกล้เกี่ยวกับพระพุทธเจ้าที่สุดนั้น จะเป็นการประกันว่า พวกเขาจะได้อานิสงส์จากบุญที่ได้ทำไป หรือประกันว่า พวกเขาจะไปเกิดในยุคพระศรีอาริย์ซึ่งเป็นยุคที่จะมีชีวิตที่ดีสุขสบายกว่าโลกนี้ ดังนั้น พระสงฆ์ยังบริสุทธิ์ ยังมีชื่อเสียง ก็จะมีคนมาทำบุญด้วย มาก ๆ ก็ด้วยความต้องการอานิสงส์จากการทำบุญที่ไม่สูญเปล่า ความต้องการเช่นนี้เอง น่าจะเป็นแรงผลักดันให้เกิดการปฏิรูปศาสนาได้ ในบรรดาพระสงฆ์พื้นเมืองดั้งเดิม ซึ่งสนใจเรื่องภูตผีปิศาจ พิธีกรรม และรับทรัพย์สินนั้น ได้รับความนับถือน้อยลง ตรงข้ามกับพระสงฆ์รุ่นใหม่ ๆ ที่เคร่งครัด พยายามอยู่ห่างจากเขตเมือง และ พยายามแสดงตัวว่า ห่างไกลจากการสะสมทรัพย์สินสมบัติ จะได้รับการสนับสนุนมากขึ้น แมว่านี่อาจจะเป็นเรื่องของการเมืองอยู่ด้วย แต่พลังของความศรัทธาของสามัญชนกลุ่มใหม่นั้น ไม่อาจละเลยได้

การแข่งขันระหว่างฝ่ายป่าแดงและฝ่ายสวนดอกแม้จะสะท้อนถึงความแตกแยกอย่างมากในศาสนาจักร แต่การขับเถวนี้ได้กระตุ้นให้เกิด “ยุคสมัยแห่งปัญญา” เกิดการแข่งขันผลิตวรรณกรรม-คัมภีร์ทางศาสนาขึ้นมามากมาย นำไปสู่การที่พระเป็นเจ้าติโลกราชทรงอุปถัมภ์ให้มีการ “ชำระอักษรพระไตรปิฎก” ขึ้นในวัดมหาโพธาราม¹³⁴ ซึ่งเข้าใจว่าหมายถึงการกระทำ “สังคายนาพระไตรปิฎก” ส่งผลให้พุทธศาสนารุ่งเรืองอย่างมาก ยุคนี้ผู้คนต่างเต็มใจสละทรัพย์สินทำบุญ และยินดีทำงานหนักขึ้น บริโภคมากขึ้น ซึ่งการใช้จ่ายของพวกเขาไม่ได้สูญเปล่าไป นอกจากจะกลับไปกระตุ้นเศรษฐกิจ ทำให้เกิดความเจริญเติบโตและการไหลเวียนสูงแล้ว ยังเป็นการสนับสนุนให้เกิดมรดกของยุคทองทั้งวรรณกรรม และศิลปกรรมต่าง ๆ ขึ้นมากมาย

¹³⁴ รัตนปัญญาเถระ. (2501). *ชินกาลมาลีปกรณ์.*, 132.

5.3.2 ยุคทองแห่งวรรณกรรมพุทธศาสนา และหน่ออ่อนวรรณกรรมบันเทิงของสามัญชน

เดิมในอาณาจักรล้านนา ปรากฏพระภิกษุที่มีความรู้ความสามารถในทางภาษาบาลีอยู่แล้ว เช่นมีการพบว่า ในรัชสมัยพระญาไชยสงครามก็ได้มีผู้ประพันธ์คัมภีร์ภาษาบาลีขึ้นแล้ว ชื่อว่า “ทนต์ธาตุนิธาน” โดยใช้ข้อมูลจากคัมภีร์ของลังกา โดยเป็นผลงานแนววังสปรกรณ์ และนักวิชาการสันนิษฐานว่า คัมภีร์นี้พระญาไชยสงครามโปรดให้ประพันธ์ขึ้นในปี ค.ศ.1312 อันเป็นปีที่พระญามังรายสวรรคต เพื่ออุทิศถวายเป็นพระราชกุศลและในโอกาสขึ้นครองราชสมบัติ¹³⁵ แสดงให้เห็นว่า พื้นฐานและโลกทัศน์ที่กว้างขวางในวงการศึกษาศาสนาในล้านนามีพื้นฐานอยู่แล้ว อย่างไรก็ตาม การศึกษาในพุทธศาสนาในยุคแรก ๆ คงยังอยู่ในวงจำกัด

กระทั่ง ปีราวปี ค.ศ. 1371 คือกลางคริสต์ศตวรรษที่ 14 เป็นต้นมาจึงเริ่มเกิดยุคของการตื่นตัวทางศาสนา และส่งผลให้เกิดการตื่นตัวทางการศึกษาด้วย อันเป็นผลจากความรุ่งเรืองทางเศรษฐกิจตลอดจนกระบวนการทางสังคม-วัฒนธรรม ที่กระตุ้นให้ผู้คนทำบุญอุทิศทรัพย์สืบแก่ศาสนาเป็นจำนวนมาก ส่งผลให้การศึกษามีเฟื่องฟู หลังจากขบวนการปฏิรูปศาสนาระลอกแรกนี้ คงทำให้การศึกษาในศาสนจักรเติบโตขึ้นเป็นลำดับ โดยเฉพาะนับแต่ ราว ค.ศ.1385 ในรัชกาลพระญาแสนเมืองมา เป็นต้นมา ก็ปรากฏว่าพระองค์ได้ให้ความสำคัญและอุดหนุนให้มีการศึกษาอย่างมากขึ้น ไม่เฉพาะพระสงฆ์ ดังชินกาลมาลีปกรณ์ ได้กล่าวถึงนโยบายของพระญาแสนเมืองมาดังนี้ว่า

“...ทรงนับถือพระรัตนตรัย ทรงเป็นพหูสูต ทรงรู้ธรรม ทรงเล่าเรียนและไต่ถาม ทรงสอนธรรมเป็นนิตย์ แก่ประชุมนเป็นอันมาก กุลบุตรใดเล่าเรียนคัมภีร์ศัพทศาสตร์แม้เพียงสนธิหรือนามพระองค์ก็ทรงทะนุบำรุงกุลบุตรนั้นด้วยปัจจัย 4 ทุกคนฯ...”¹³⁶

แสดงให้เห็นว่า พระญาแสนเมืองมา ทรงสนับสนุนในการศึกษาเล่าเรียนของบรรดา “กุลบุตร” อย่างเต็มที่ โดยกล่าวว่าผู้ที่เรียนคัมภีร์ศัพทศาสตร์ แม้เล่าเรียนเพียงส่วนใดส่วนหนึ่งของคัมภีร์นั้นก็ จะได้รับการอุปถัมภ์ทุกคน แสง มนวิฑูร ได้อธิบายว่า คัมภีร์ศัพทศาสตร์ คือ คัมภีร์ที่ว่าด้วย นิรุกติศาสตร์ และตำราไวยากรณ์ ในที่นี้อาจหมายถึงคัมภีร์มูลกัจจายน์ หรือคัมภีร์แปดผูก

ผลจากความเฟื่องฟูในการศึกษาทางพุทธศาสนา ตลอดคริสต์ศตวรรษที่ 14 ส่งผลให้ในเวลาต่อมา คือระหว่างคริสต์ศตวรรษที่ 15-16 ได้เกิดการประพันธ์คัมภีร์ต่าง ๆ ขึ้นมากมาย จนกลายเป็น

¹³⁵ บาลี พุทธรักษา. (2544). รายงานการวิจัย มหาวิทยาลัยวลัยลักษณ์: การสอบชำระเชิงวิเคราะห์วรรณกรรมพุทธศาสนาภาษาบาลี จากเอกสารตัวเขียนและแปลต้นฉบับเป็นภาษาไทย. เชียงใหม่: มิ่งเมือง, 2-3.

¹³⁶ รัตนปัญญาเถระ. (2501). ชินกาลมาลีปกรณ์., 106.

“ยุคทองแห่งวรรณกรรมพุทธศาสนา” จากข้อมูลที่ได้อีกตัวอย่าง (คูตารางที่ 5.4 หน้า 284) แสดงให้เห็นว่า ในคัมภีร์ เกือบยี่สิบเรื่องที่ยกมา มีอย่างน้อย 7 เรื่องที่มีความเป็นไปได้ที่จะประพันธ์ขึ้นในคริสต์ศตวรรษที่ 15 ตรงกับรัชกาลพระญาสามฝั่งแกน-พระเป็นเจ้าติโลกราช และอีกประมาณ 9-10 เรื่อง ที่น่าจะประพันธ์ในคริสต์ศตวรรษที่ 16 ในช่วงรัชกาลพระญาแก้ว-พระญาเกส สะท้อนให้เห็นว่า ยุคทองของวรรณกรรมได้เฟื่องฟูสุดในคริสต์ศตวรรษที่ 16 ทั้งที่เป็นช่วงปลายของยุคทองทาง เศรษฐกิจและการเมืองแล้ว แสดงให้เห็นว่า ผลทางเศรษฐกิจ ได้มีต่อการสร้างสรรค์ทางวัฒนธรรม อย่างต่อเนื่อง แม้เศรษฐกิจในล้านนา จะเริ่มมีปัญหาแล้วก็ตาม

วรรณกรรมบาลีที่ปรากฏบางเรื่องมีความน่าสนใจ เช่น จักกวาทีปนี ของพระสิริมังคลาจารย์ เป็นคัมภีร์ที่ว่าด้วยการอธิบายรูปลักษณะของจักรวาลในคติพุทธศาสนา โดยรายละเอียดอธิบายที่ตั้ง ขนาด ขอบเขตของ ภูเขาพระสุเมรุ ศูนย์กลางจักรวาล รวมถึงภูเขาและภูมิทัศน์ที่อยู่แวดล้อม มีการ จำแนกประเภทแหล่งน้ำต่าง ๆ และบอกถึงที่ตั้ง รูปลักษณะ ความกว้าง-ลึก ของแหล่งน้ำแต่ละ ประเภท อธิบายรายละเอียดของทวีปใหญ่ 4 และทวีปเล็ก ๆ ต่าง ๆ ตลอดจนอธิบายการคำนวณภูมิ คือ การคำนวณระยะทางระหว่างภูมิ มาตรฐาน ที่เกี่ยวกับการคำนวณภูมิ และอธิบายที่มาของศัพท์ที่ เกี่ยวกับการคำนวณ

สุภาพรรณ ณ บางช้าง¹³⁷ ศึกษาพบว่า คัมภีร์ดังกล่าวมีความโดดเด่นอย่างมาก ทั้งในด้าน โครงสร้าง เนื้อหา การนำเสนอ และ โดยเฉพาะการอ้างอิง ซึ่งมีความละเอียดเป็นพิเศษ โดยนับเป็น คัมภีร์โลกศาสตร์บาลี ที่มีจำนวนการอ้างอิงข้อมูลจากคัมภีร์ต่าง ๆ มากถึง 1,089 จุด แสดงให้เห็นถึง ความรอบรู้ และความเคร่งครัดทางวิชาการของผู้ประพันธ์ สะท้อนว่าเป็นคัมภีร์ที่มีลักษณะของความ เป็นงานวิชาการที่มีความก้าวหน้ามากในเวลานั้น รุจยา อาภากร¹³⁸ ตั้งข้อสังเกตว่าหากเปรียบกับไตร ภูมิแล้ว จะเห็นว่าจักกวาทีปนีมีลักษณะเป็นตำราทางภูมิศาสตร์ยิ่งเสียดว่าไตรภูมิ ซึ่งเน้นเรื่องระบบ สัตถธรรมเป็นหลัก อาจสะท้อนการเปลี่ยนแปลงทางความคิดบางประการที่เกิดขึ้น

นอกจากนี้ คัมภีร์อื่น ๆ ที่น่าสนใจ เช่น “สังขยาปกาสดีกา”¹³⁹ ซึ่งพระสิริมังคลาจารย์แต่งเป็น ร้อยแก้ว ภาษาบาลี ขยายความเรื่อง “สังขยาปกาสดปรกณ” ฉบับร้อยกรองของพระญาณวิลาสเถระ

¹³⁷ แม่วิมุตติยา (สุภาพรรณ ณ บางช้าง). (2554). *จักกวาทีปนี ลักษณะเด่น ภูมิปัญญา และคุณค่า*. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุน สนับสนุนการวิจัย.

¹³⁸ ประวัติศาสตร์ล้านนาสมัยราชวงศ์มังราย (พ.ศ.1839-2101) : เอกสารประกอบการสัมมนา ; วันที่ 9-10 มกราคม 2531, คณะ มนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, เชียงใหม่ : มหาวิทยาลัย, 2531.

¹³⁹ ประคอง นิมมานเหมินท์, พรรณเพ็ญ เครือไทย, และ ลมุด จันทน์หอม. (บรรณาธิการ). (2554). *นามานุกรมวรรณกรรมล้านนา*. กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.), 496-498.

เป็นเรื่องเกี่ยวกับ มาตรการ การวัด การชั่ง และการกำหนดระยะทาง เนื่องจากสังขยา ปกาสก ปกรณ์ ใช้เกณฑ์และคำศัพท์เฉพาะของมาตราแบบต่าง ๆ ตามแบบอินเดียโบราณทำให้เข้าใจยาก พระสิริมังคลาจารย์ได้ค้นคว้ามาตราวัดของอินเดียโบราณจากรวบรวมภาษาบาลีจำนวนมาก เพื่อแต่งสังขยาปกาสฏีกา เพื่อขยายความสังขยาปกาสกปกรณ์ให้ชัดเจนและเข้าใจง่ายขึ้น สะท้อนความต้องการในการอธิบายโลกจักรวาล ให้มีความชัดเจนแจ่มแจ้ง ซึ่งสะท้อนภาวะของยุคสมัยแห่งการ “ตื่นตัวทางสติปัญญา” ได้เป็นอย่างดี

คัมภีร์ต่าง ๆ จำนวนมากที่ปรากฏในช่วงเวลานี้ สะท้อนความสามารถอันแตกฉานทางด้านภาษาบาลีและความเชี่ยวชาญในคัมภีร์ของพระสงฆ์ล้านนา การศึกษาที่ก้าวหน้าส่งผลให้ความนิยมต่อ “วัฒนธรรมการเขียน” คือการนิมการ “เขียน” ไม่ว่าจะเป็นการ แต่ง หรือคัดลอกตัวอักษร แพร่ไปสู่กิจการที่ไม่ใช่ศาสนาด้วย เช่นการแต่งตำนาน เพื่อบันทึกประวัติความเป็นมา เหตุการณ์ของบ้านเมือง และกษัตริย์ โดยได้รับอิทธิพลจากคัมภีร์มหาวงษ์ของลังกา เป็นที่มาของการแต่งตำนานหรือเอกสารประเภทพื้นเมือง ตลอดจนการบันทึกข้อกฎหมายคติความ น่าจะเกิดขึ้นในช่วงนี้เช่นกัน เช่นในคลองเจือพระญาเกือนา ซึ่งเป็นบันทึกคำตัดสินคดี ตั้งแต่สมัยพระญาเกือนาเป็นต้นมา

ความนิยมการเขียนนี้ คงได้แพร่ไปสู่การเขียนวรรณกรรมทางโลกด้วย จากเดิมที่ส่วนใหญ่เป็นนิทาน หรือตำนานที่บอกเล่าสืบ ๆ กันมา ในลักษณะวรรณกรรมมุขปาฐะ ได้เริ่มเกิดการเขียนวรรณกรรมขึ้นโดยอิงเรื่องราวทางศาสนา คือชาดก พบว่ามีความนิยมอย่างมาก ปัญญาสชาดก นับเป็นผลงานที่เรียบเรียงชาดกกว่า 50 เรื่องแต่งโดยภิกษุชาวเชียงใหม่ และได้รับความนิยมทั่วทั้งภูมิภาค คือในพม่า ลีบสองปีนนา ล้านช้าง และอยุธยา¹⁴⁰ ยุคทองแห่งวรรณกรรมพุทธศาสนา นั้นมีรากฐานมาจากความเข้มแข็ง และเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ ที่ส่งผลกระทบต่อกรขยายตัวในทางสังคม ที่ทำให้เกิดภาวะตื่นตัวทางศาสนาและวรรณกรรมในเวลาต่อมา สำหรับรายละเอียดเกี่ยวกับเนื้อหาของคัมภีร์ภาษาบาลีที่เกิดขึ้นว่าสะท้อนสังคมอย่างไรนั้น ควรมีการศึกษาต่อไป

¹⁴⁰ ประคอง นิมมานเหมินท์, และคณะ. (บรรณาธิการ). (2554). นามานุกรมวรรณกรรมล้านนา., 2554.

ตารางที่ 5.4 แสดงตัวอย่างรายชื่อวรรณกรรมภาษาบาลีที่มีการประพันธ์ขึ้นในสมัยราชวงศ์มังราย

ลำดับ	ปีที่แต่ง (โดยประมาณ)	ผลงาน	ผู้ประพันธ์
1	1312	ทันตธาตุนิทาน	?
2	1410-1417	จามเทวีวงศ์	พระโพธิ์รังสี
3	1410-1417	สิงหนครนิทาน	พระโพธิ์รังสี
4	1440-1487	ตำนานพระธาตุคอกยดุง	พระมหาวชิรโพธิ์
5	1474	ตำนานพระธาตุแช่แห้ง (จากลังกา)	พระมหาวชิรโพธิ์
6	1456-1487	มูลศาสนา	พระพุทธพุกาม, และ พระพุทธญาณเจ้า
7	1457-1657	ปัญญาสชาดก	พระภิกษุชาวเชียงใหม่?
8	1486	ตำนานพระธาตุ (จากพุกาม)	มหาปุสสไสย (พระเทพมงคล)
9	1515	สังขยาปกาสะกะ	พระญาณวิลาสเถระ
10	1517	เวสสันดรทีปนี	พระสิริมงคลจารย์
11	1520	จักกวาพทีปนี	พระสิริมงคลจารย์
12	1520	สังขยาปกาสะกฏีกา	พระสิริมงคลจารย์
13	1524	มังคลัตถทีปนี	พระสิริมงคลจารย์
14	1517-1523	ตำนานพระเจ้าเลียบโลก	พระธรรมรส (ชาวมอญ) พระมหาโพธิ์สมภาร คัดลอก
15	1517-1528	ชินกาลมาลีปกรณ์	พระรัตนปัญญาเถระ
16	?	มาติกัตถสฎฐูป อภิธรรมสังคณี	พระรัตนปัญญาเถระ
17	1535	วชิรสารัตถสังคหะ	พระรัตนปัญญาเถระ
18	?	รัตนพิมพ์วงศ์	พระพรหมราชปัญญา

ที่มา: ปรับปรุงจาก เขียรชาย อักษรดิษฐ์. (2552). *ตำนานพระเจ้าเลียบโลก: การศึกษาพื้นที่ทางสังคมและวัฒนธรรม* ล้านนา ภูมินาม ตำนาน ผู้คน. เชียงใหม่: ธารปัญญา, 21-22. และ บาลี พุทธรักษา. (2544). *รายงานการวิจัย มหาวิทยาลัยวลัยลักษณ์: การสอบชำระเชิงวิเคราะห์วรรณกรรมพุทธศาสนาภาษาบาลีจากเอกสารตัวเขียนและแปลต้นฉบับเป็นภาษาไทย*. เชียงใหม่: มิ่งเมือง, 2-3.

1) หน่ออ่อนของวรรณกรรมเพื่อความบันเทิงภาพสะท้อนบทบาทสามัญชน: ในที่นี้ เป็นการตั้งข้อสังเกตในเบื้องต้นต่อวรรณกรรมล้านนาบางเรื่อง อย่าง “อุสสาบารส” ซึ่งมีหลักฐานชัดเจนว่าเป็นที่นิยมแล้วในสมัยราชวงศ์มังราย และนำสังเกตว่าเป็นวรรณกรรมที่สะท้อนตัวตนบทบาทของสามัญชนในช่วงยุคทองของล้านนา ที่มีร่องรอยอยู่ในวรรณกรรมเรื่องนี้

ความนิยมในวรรณกรรมชาดกดังกล่าวไป ได้ถ่ายทอดมาสู่วรรณกรรมทางโลก หรือวรรณกรรมเพื่อความบันเทิงที่สามารถเสพได้ทั่วไปมิใช่เพื่อพิธีการทางศาสนาเท่านั้น เดิมวรรณกรรมที่เสพกันทั่วไปในหมู่สามัญชนคงเป็นวรรณกรรมมุขปาฐะ เรื่องเล่า เช่น เจี้ย หรือการขับร้องต่าง ๆ ต่อมาเมื่อเริ่มมีการรับวัฒนธรรมการเสพวรรณกรรมที่เริ่มมีแบบแผนขึ้นผ่านคัมภีร์ทางศาสนาที่ใช้ภาษาบาลี เช่น กาพย์ โคลง กลอน ก็เริ่มมีการถ่ายทอดแบบแผนเหล่านี้เข้าไปสู่ภาษาพื้นเมืองด้วยหลักฐานวรรณกรรมบางเรื่อง ที่กำหนดอายุได้แน่ชัด เช่น โคลงนิราศหริภุญไชย ซึ่งนักวิชาการกำหนดอายุว่าจะแต่งขึ้นอย่างน้อยในสมัยพระเมืองแก้ว สะท้อนว่าในช่วงเวลานี้ ปรากฏร่องรอยของการขับร้องที่เป็นแบบแผนขึ้น เช่นการขับโคลงกลอนดังปรากฏในนิราศหริภุญไชยถึงงานรื่นเริงในการสมโภชพระธาตุหริภุญไชย ดังว่า

“...ราตรีเทียนทิปแจ้แจ้ เจาะงาม
 มัวม่วนนนตรีตาม ดั่งท้อ
 อุตสาถิ่นโลงยาม ชักชอบ ชื่นเอ
 บุญที่บ่เปลื้องป้อ เปล่าซ้ำเขาทรวง...”¹⁴¹
 “อุสสาเสียงสว่างล้อย รัชชนี
 กอนกัน โลงทัณที อ่านอ้อย
 บารอเรียกมาลี เบงบาท ทุมเอ
 ตรีใจกทุกข์ล้อย เลียงถ้องถามชัย...”¹⁴²

เห็นได้ว่า โคลง ถูกใช้ขับร้องทั่วไปในงานบุญงานรื่นเริง ถึงกับมีการประกวดแข่งขันกันด้วย นอกจากนี้จะเห็นได้ว่า ในโคลงดังกล่าวได้กล่าวถึง “อุสสาบารสคำโคลง” ซึ่งมีความน่าสนใจอย่างยิ่ง เนื่องจากอุสสาบารส เป็นหนึ่งในชาดกนอกนิบาต ที่ได้รับอิทธิพลจากวรรณคดีสันสกฤตที่มีหลักฐานว่าเป็นที่นิยมมากในล้านนา โดยมีการแต่งเป็นรูปแบบต่าง ๆ เช่น ธรรมคำว โคลงสี่สุภาพ และ โคลง

¹⁴¹ ลมูล จันทน์หอม. (2532). โคลงนิราศหริภุญไชย: การวิจัยด้วยต้นฉบับ. (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต). มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, เชียงใหม่, 263.

¹⁴² เรื่องเดียวกัน, หน้า 298.

ดั้น¹⁴³ แม้ว่าโดยจุดมุ่งหมายของโครงเรื่องจะเป็นเรื่องราวที่บอกเล่าถึงการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ แต่โดยละเอียดของเนื้อหาเน้นบอกเล่าการผจญภัยอันโหดโผนเหนือจินตนาการของตัวเอกในเรื่องหรือแม้กระทั่งฉากเกี่ยวพาราสิระหว่างตัวเอกในเรื่องที่สะท้อนนัยยะทางเพศค่อนข้างชัด เมื่อเทียบกับวรรณกรรมชาดก หรือวรรณกรรมทางศาสนาโดยทั่วไป

“...นางท้าวลูกเล่นเข้า หยุบมือ
เกาะอดเอากุมกือ พี่ไว้
การสนุกแห่งทวีปชมพู ใครท่อน ลาเฮย
การเสพย์กามได้ฟ้า ชูแห่งห้องหญิงชาย...”¹⁴⁴
“...ตองสนุกแลกกลิ่นเหล่น ชิวหา พระเหย
เคยร่วมรสพระจอมบา พี่ท้าว
ตระเหว่าส่งเสียงใส ยามค่ำ นั้นนา
ขาพี่บาสอดขาน้องไว้ กอดนอน...”¹⁴⁵

ดังนั้นเมื่อพิจารณาแล้วจะเห็นได้ว่า แม้จะมีที่มาและเค้าโครงเรื่องจากวรรณกรรมศาสนาแต่ลักษณะการเสพน่าจะเน้นไปในการให้ความบันเทิงเป็นหลัก มากกว่าการเป็นวรรณกรรมศักดิ์สิทธิ์ที่ถูกใช้เพื่อสั่งสอนในทางศาสนาเท่านั้น ซึ่งส่วนหนึ่งความนิยมที่เกิดขึ้นคงมาจากสาเหตุนี้ด้วย เรื่องอุสภารยังปรากฏอยู่ในคติหนึ่งในบันทึกคำตัดสินในรัชกาลพระญากือนา โดยพบว่า เกิดกรณีม้าโรงสินสามี่ทำร้ายนางศรีโสภารรรยา อันเนื่องมาจากภรรยาแอบไปกู้เงินโดยไม่ให้รู้ และที่สำคัญสำนวนคดีได้กล่าวถึงรายละเอียดว่าสาเหตุที่สามี่ของนางศรีโสภาไม่พอใจ ก็เนื่องจากนางศรีโสภา มัวแต่ “อ่านหนังสือ” คืออุสภารสลับทโคลง หรืออุสภารส และสลับทโคลง จนไม่สนใจทำมาหากิน ดังว่า “...เจ้ามาอยู่เป็นแม่เรือน บั่นฝ้ายบ่พอ 50 น้ำฝ้ายได้ ก็ทำอ่านอุสภารสและสลับทโคลง...”¹⁴⁶ แปลว่า นางศรีโสภา เมื่อแต่งงานเข้ามาเป็นแม่เรือน แล้ว วัน ๆ หนึ่งทำงานบั่นฝ้ายได้ไม่ถึง 50 น้ำฝ้ายก็เพราะมัวแต่อ่านอุสภารสสลับทโคลงอยู่ จึงไม่เป็นอันทำมาหากินใด ๆ เหตุการณ์ดังกล่าวได้แสดงให้เห็นถึงลักษณะการเสพวรรณกรรมเรื่องอุสภารส อย่างน้อยในกรณีนี้มีมิใช่แต่การขับร้องหรือจดจำ หากแต่เป็นวรรณกรรมที่มีการเขียนและใช้อ่านเพื่อความบันเทิง

¹⁴³ ประคอง นิมมานเหมินท์, และคณะ.(บรรณาธิการ). (2554). *นามานุกรมวรรณกรรมล้านนา*, 631-633.

¹⁴⁴ ไพฑูรย์ ดอกบัวแก้ว. (2543). *อุสภารส โคลงคั่นล้านนา*. เชียงใหม่: สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 185.

¹⁴⁵ เรื่องเดียวกัน, 329.

¹⁴⁶ สุรสิงห์สำรวม จิมพะเนา. (2531). *โคลงเจือแห่งพระเจ้ากือนา*, หน้า 30.

เมื่อพิจารณาคดีนี้อย่างละเอียด จะพบว่าในคดีนี้ นางศรีโสภาก และม้าโรงสิน เป็นผู้ที่ค่อนข้างมีฐานะ คือมีนครรับใช้ ซึ่งต้องจ่ายค่าจ้างเดือนละ 400 เบี้ยต่อคน และตัวนางศรีโสภาก่อนแต่งงานก็มีทรัพย์สินติดตัวคือ ดั้น (เต้า) ปูนเงินชুবทอง ชะหลอบ (จันน้ำ) เงินชুবทอง ซ้อนเงิน แวนคันงา (กระจก้ามงา)¹⁴⁷ เป็นต้น จึงนับได้ว่าครอบครัวนางศรีโสภากเป็นครอบครัวระดับ “ไพร่มั่งมี” หรืออาจเรียกว่าพวก “กฏุมพีกะ” นอกจากนี้ เนื้อหาของอุสสาบารสในส่วนของธรรมคำว ได้กล่าวถึงบทบาทของบรรดา “เสฏฐี” ใหญ่น้อยต่าง ๆ ที่มีหน้าที่ในการถวาย “ส่วยไร” ที่เป็น “เงิน” และ “ทองคำ” ให้กับกษัตริย์ ทั้งยังมีการจัดลำดับชั้นของบรรดา “เสฏฐี” ระดับต่าง ๆ อย่างละเอียด เช่น ทำให้ทราบ ว่า พวกที่เรียกว่า “กฏุมพีกะ” นั้น มีสถานะรองลงมาจาก “เสฏฐี” เป็นต้น อีกทั้งยังได้กล่าวถึงอุดมคติของรัฐ ซึ่งควรประกอบไปด้วย “กาต” ทุกบ้านทุกเมือง¹⁴⁸

จึงอาจกล่าวได้ว่าวรรณกรรมเรื่อง “อุสสาบารส” นั้น เป็นวรรณกรรมที่พวก “ไพร่มั่งมี” ปรากฏตัวตนบทบาทอยู่มาก ซึ่งส่วนหนึ่งน่าจะเกิดจากการที่วรรณกรรมเรื่องดังกล่าว เป็นที่นิยมในบริบทที่ ไพร่มั่งมีอย่างพวก เสฏฐี และ กฏุมพีกะ มีบทบาทอย่างมากนั่นเอง รวมไปถึง วัฒนธรรมในการเขียน และการเสพวรรณกรรมที่ก้าวหน้า อย่างการ “อ่าน” นี้จึงน่าจะเกิดขึ้นมาพร้อมความเติบโตของพวกกฏุมพีกะในสังคม อันเป็นสิ่งที่สะท้อนตัวตนและบทบาทคนเหล่านี้ในประวัติศาสตร์ล้านนา ในช่วงเวลาของยุคทอง อย่างไรก็ตาม การศึกษาความสัมพันธ์ของวรรณกรรมที่สะท้อนการเปลี่ยนแปลงทางสังคมนี้ เป็นเพียงการตั้งข้อสังเกตเบื้องต้นเท่านั้น เกี่ยวกับการวิเคราะห์รายละเอียด และโครงสร้างของวรรณกรรม ที่สัมพันธ์กับความเปลี่ยนแปลงทางสังคม ควรมีการศึกษาต่อไป

5.4 สรุปท้ายบท: ระบบเศรษฐกิจและความเปลี่ยนแปลงทางสังคมในยุคทอง

ระบะต้นคริสต์ศตวรรษที่ 15-16 การค้าทางไกลยิ่งเติบโตมากขึ้น ส่งผลให้เศรษฐกิจภายในรัฐขยายตัวขึ้น จนทำให้เกิดกลุ่มคนชนชั้นใหม่ที่แทรกตัวเข้ามา มีบทบาทส่วนร่วมในทางเศรษฐกิจ คือ พวกไพร่มั่งมี ได้แก่ กฏุมพีกะ (กฏุมพี) สะครวย (สครวย) หรือเสฏฐี (เสฏฐี) ซึ่งล้วนมาจากไพร่สามัญชนที่เป็น พ่อค้า ช่างฝีมือ และผู้ประกอบการต่าง ๆ คนกลุ่มนี้เริ่มสะสมความมั่งคั่งจากบทบาทการค้าภายใน การขยายตัวของตลาดสินค้าสถานะและความเฟื่องฟูของการสร้างวัดอุทยานทางศาสนา และที่สุดแล้วด้วยค่านิยมของสังคมจารีต ได้หล่อหลอมให้คนเหล่านี้เข้าสู่ “วงจรกิจการบริโภคทางสังคม” ด้วย ซึ่งจะยิ่งสร้างความเติบโตให้แก่ระบบเศรษฐกิจตลาดภายใน เกิดระบบเงินตราที่ซับซ้อน การผลิตสินค้างานฝีมือขยายตัวขึ้นอย่างกว้างขวาง บทบาทการขับเคลื่อนเศรษฐกิจจึงมิได้ผูกขาดไว้กับ

¹⁴⁷ สุรสิงห์สำราญ ฉิมพะเนาว์.(2531). คลองเจือแห่งพระเจ้ากือนา.

¹⁴⁸ ลิงมะ วรรณสัช. (ผู้แปล). (2519). *อุสสาบารส : วรรณกรรมล้านนาไทยสมัยพระเจ้ากือนา*. เชียงใหม่: คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 5-7.

กษัตริย์และขุนนางฝ่ายเดียวอีกต่อไป แต่ได้ปรากฏบทบาทของชนชั้นใหม่ที่แทรกตัวเข้ามาด้วย กล่าวได้ว่าในเวลาต่อมา พลังที่ขับเคลื่อนยุคทองไม่ได้มีเพียงแต่การค้าทางไกลโดยชนชั้นปกครองเท่านั้น แต่การค้าภายในที่มีตลาดการบริโภคที่ใหญ่โตของสามัญชนพวก “กุ่มพิกะ” ได้กลายเป็นกลไกที่จรรโลงเศรษฐกิจยุคทองไปอีกอย่างน้อยนับศตวรรษ

ผลของการขยายตัวทางเศรษฐกิจในยุคทอง ทำให้เกิดการขยายตัวของเมืองและประชากร เศรษฐกิจกลายเป็นฐานของความเข้มแข็งของรัฐส่งผลให้การทำสงครามประสบความสำเร็จซึ่งมีนัยของการขยายเครือข่ายเศรษฐกิจอยู่ด้วย ความสำเร็จของรัฐในการขยายขอบเขตอำนาจบทบาทของศาลกษัตริย์ และทำให้กฎหมายได้รับการยอมรับเป็นแบบแผนทั่วราชอาณาจักร ผลทางเศรษฐกิจ ได้ก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงอันละเอียดอ่อนขึ้นกับสังคมวัฒนธรรม ด้วยการนำเข้ามาของพุทธศาสนา ชุดใหม่ ทำให้เกิดยุคตื่นตัวทางปัญญา ความตื่นตัวในการร่ำเรียนทำให้พระสงฆ์แตกฉานในภาษาบาลี และพระไตรปิฎก มีการประพันธ์และแปลคัมภีร์ทางศาสนาขึ้นมากมาย ช่วงนี้เองน่าจะทำให้เกิดการพัฒนางานเขียนเช่น การบันทึกพงศาวดารในรูปตำนาน มีการบันทึกแนวการตัดสินใจ ความคิด ความ การบันทึกข้อกฎหมาย และที่สำคัญคือ ได้ปรากฏการผลิตและการเสพวรรณกรรมรูปแบบใหม่ขึ้นคือ “วรรณกรรมเพื่อความบันเทิง” เป็นจำนวนมาก ซึ่งแสดงถึงความเปลี่ยนแปลงความรู้สึกนึกคิดและรสนิยมในหมู่คนทั่วไป โดยเฉพาะสะท้อนถึงการขยายตัวของชนชั้น “กุ่มพิกะ” อันเป็นการสะท้อนว่าการขยายตัวทางเศรษฐกิจนี้ ได้สร้างความเปลี่ยนแปลงให้เกิดขึ้นกับสังคมล้านนาสมัยจารีตในช่วงยุคทองนี้ได้อย่างไพศาล

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright © by Chiang Mai University
All rights reserved